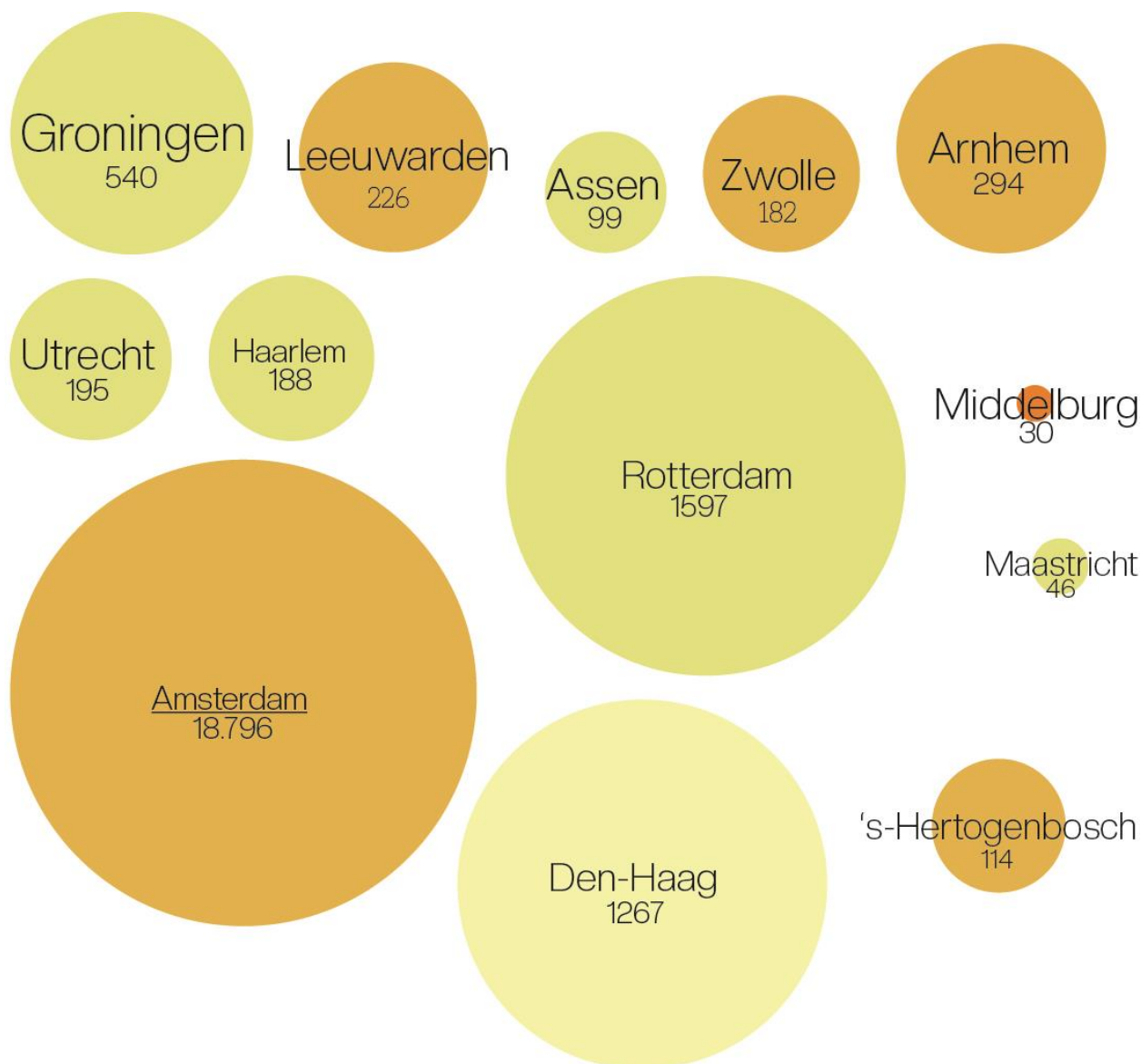

Atlas van de Joodse slachtoffers van vernietigingskamp Sobibor, uit de provincies van Nederland.

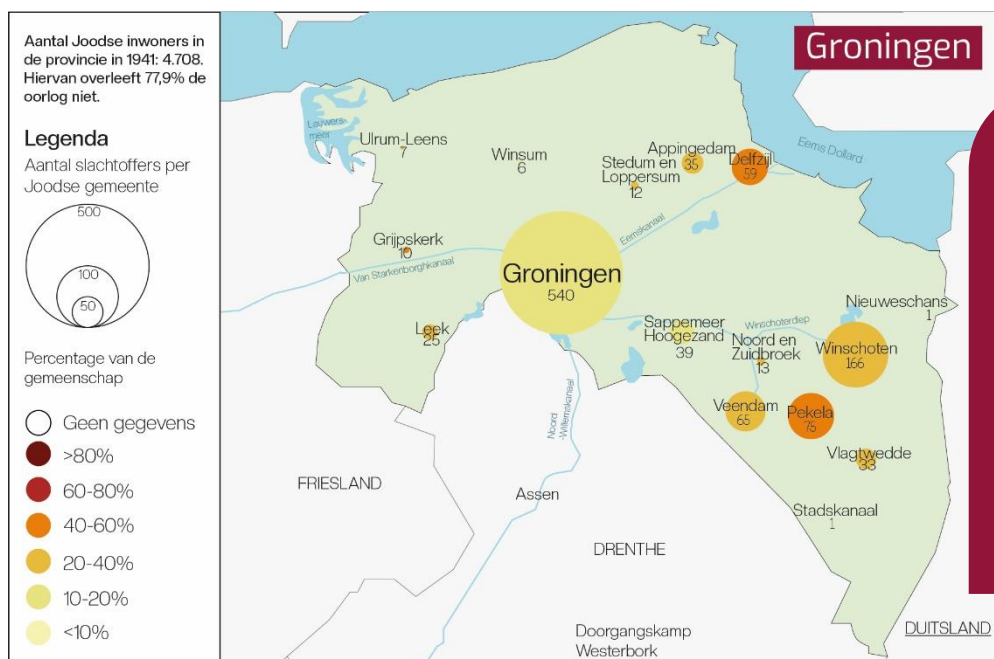
Door Fabienne Schwab in samenwerking met Stichting Sobibor

Inhoud

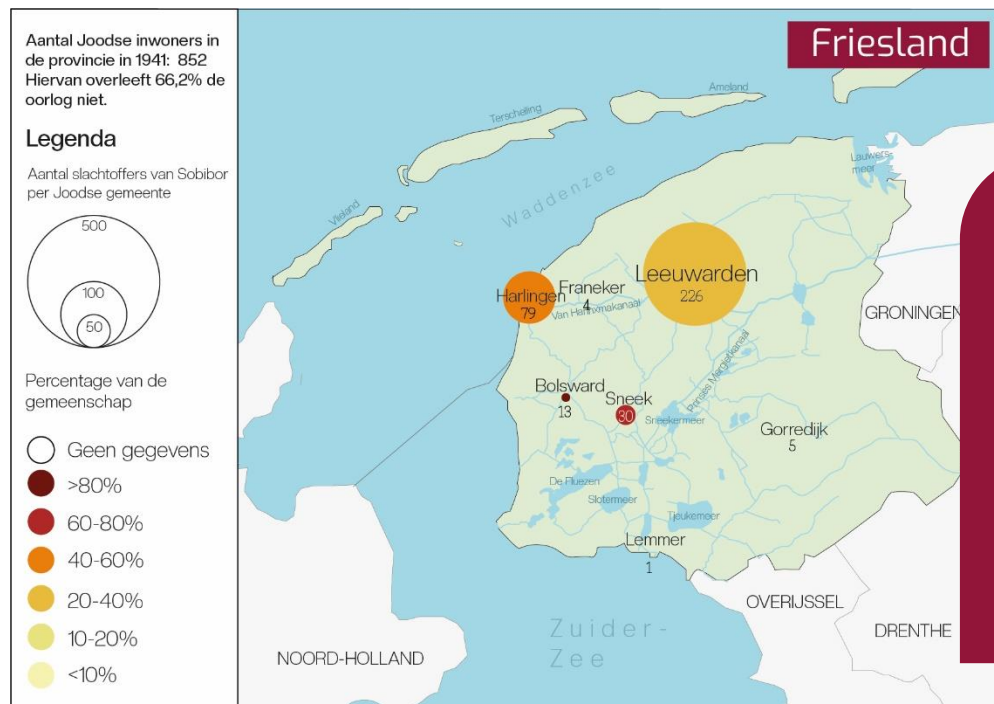
Samenvatting per provincie.....	3
Inleiding.....	8
Werkwijze.....	10
Toelichting.....	10
Groningen.....	13
Friesland.....	16
Drenthe.....	19
Overijssel.....	21
Gelderland.....	24
Utrecht.....	26
Noord-Holland.....	29
Zuid-Holland.....	32
Zeeland.....	35
Noord-Brabant.....	38
Limburg.....	41

Samenvatting per provincie

Een uitgebreide omschrijving van de situatie per provincie en uitvergroete kaart met uitleg bovenaan het hoofdstuk, is te vinden door op de kaart te klikken.

Groningen en Winschoten de belangrijke Joodse gemeenten. Joodse Groningers die in 1943 werden gedeporteerd, kwamen bijna allemaal in Sobibor om. Razzia Joods ziekenhuis en bejaardenhuis, met als eindbestemming Sobibor. Overlevingskans was relatief aan de andere provincies erg laag.

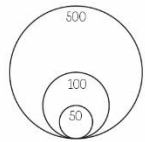

Laag aantal Joodse inwoners. Leeuwarden en Harlingen waren de grootste Joodse gemeenten. Friesland had veel Joodse onderduikers uit het westen van Nederland. Weinig bekend over Sobibor transporten uit Friesland.

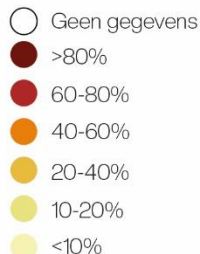
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 2.498
Hiervan overleeft 80% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

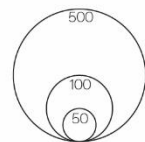

Aantrekkelijke provincie voor Joodse handelaren. Veel Duitse vluchtelingen in de jaren 1930, met als gevolg dat Vluchtelingenkamp Westerbork werd gebouwd. Meppel, Hoogeveen en Coevorden hadden een bloeiende Joodse gemeenschap voor de oorlog. Via Doorgangskamp Westerbork gingen 19 transporten naar Sobibor.

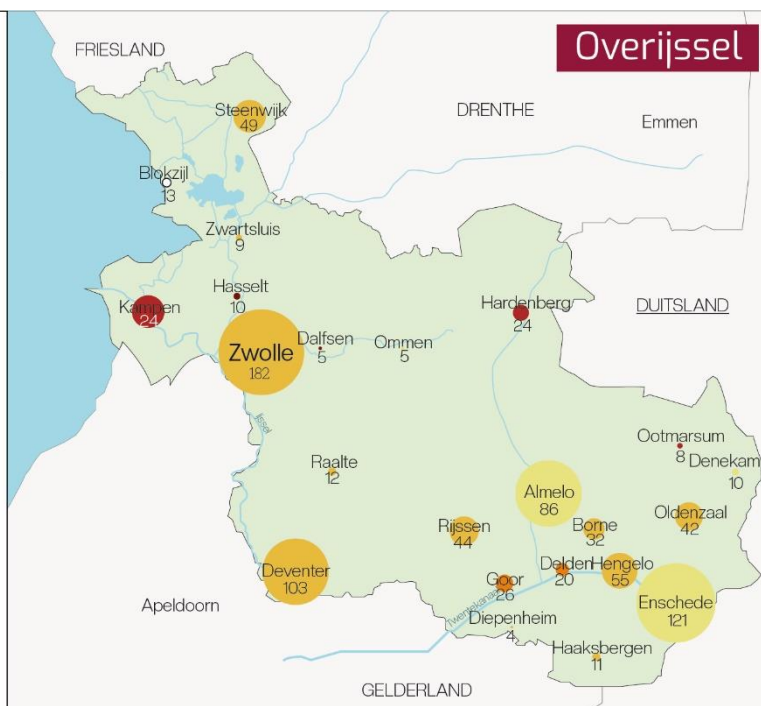
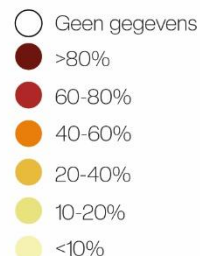
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 4.385
Hiervan overleeft 56,7% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

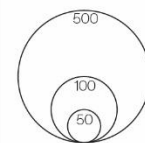

Enschede was door de vluchtelingen stroom van de jaren 30 een grote Joodse gemeente geworden. Laatste deportatie vanuit Overijssel had als eindbestemming: Sobibor. Overlevingskansen van Joodse inwoners lag relatief hoger.

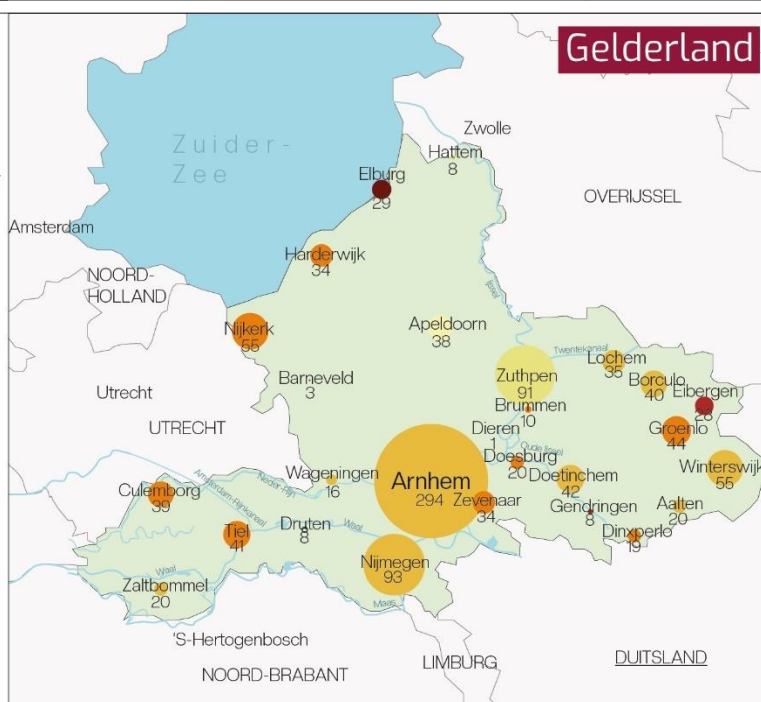
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 6.642
Hiervan overleeft 61,1% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

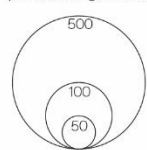

Al vroeg in de geschiedenis woonden er in Gelderland Joden. Arnhem en Nijmegen waren de grootste Joodse gemeenten. Deportaties begonnen al in 1941. Razzia in Eibergen, waar 22 onderduikers zijn opgepakt en later vergast in Sobibor.

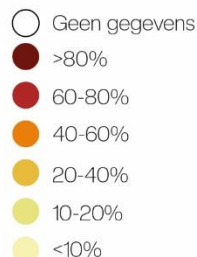
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 3.802
Hiervan overleeft 48,9% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

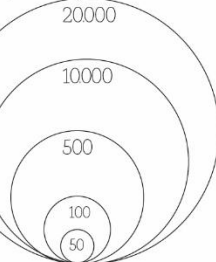

Amersfoort en Utrecht waren belangrijke Joodse gemeenten. Deportaties gingen veel via Kamp Vught of Kamp Amersfoort. Veel slachtoffers van Sobibor afkomstig uit kleinere dorpen en steden in de provincie. Overlevingskans was hoger dan gemiddeld in Nederland.

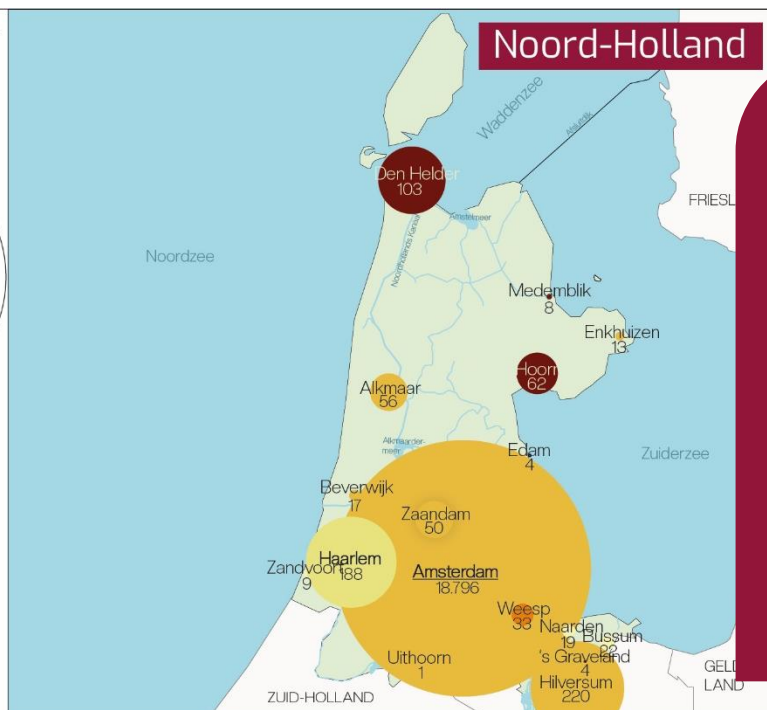
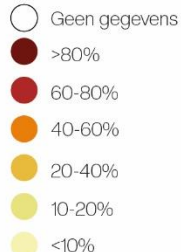
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 87.566
Hiervan overleeft 73,4% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

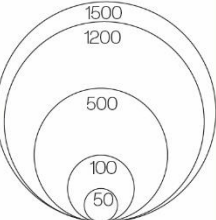

Hoogste aantal Joodse inwoners in heel Nederland. Amsterdam en Haarlem hadden de grootste Joodse gemeenschappen. Amsterdam was het centrum voor de Joden in Nederland. Joden uit heel de provincie werden tijdens de bezetting verplicht om in Amsterdam te gaan wonen. Deportatie naar Sobibor uit het Joodse Meisjesweeshuis van Amsterdam.

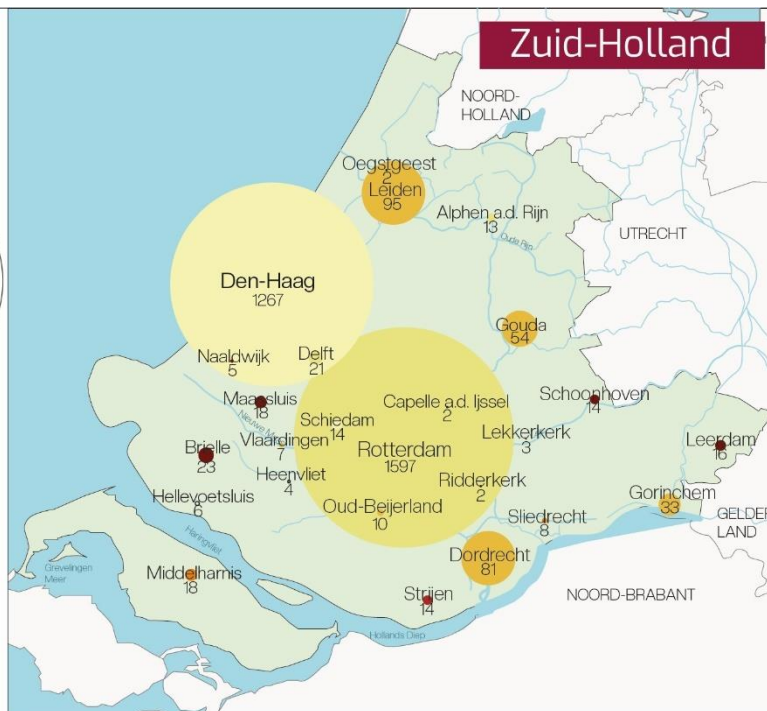
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 25.648
Hiervan overleeft 67,6% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

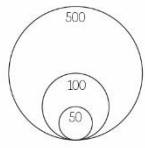

Rotterdam en Den-Haag waren grote Joodse gemeenten, de tweede en derde grootste in Nederland. Deportaties gingen veel via Kamp Vught. Razzia's in Rotterdamse ziekenhuizen, weeshuizen en bejaardenhuizen, waarna alle bewoners en medewerkers zijn omgebracht in Sobibor.

Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 174
Hiervan overleeft 42,2% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

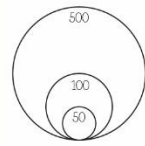

Laag aantal Joodse inwoners. Middelburg was de grootste Joodse gemeente. Een belangrijke plek voor vluchtelingen om Engeland te kunnen bereiken. In 1942 werd elke Joodse Zeelander verplicht in Amsterdam te gaan wonen. Een paar Joodse Zeelanders overleven de oorlog door onder te duiken. Weinig bekend over Sobibor transporten uit Zeeland.

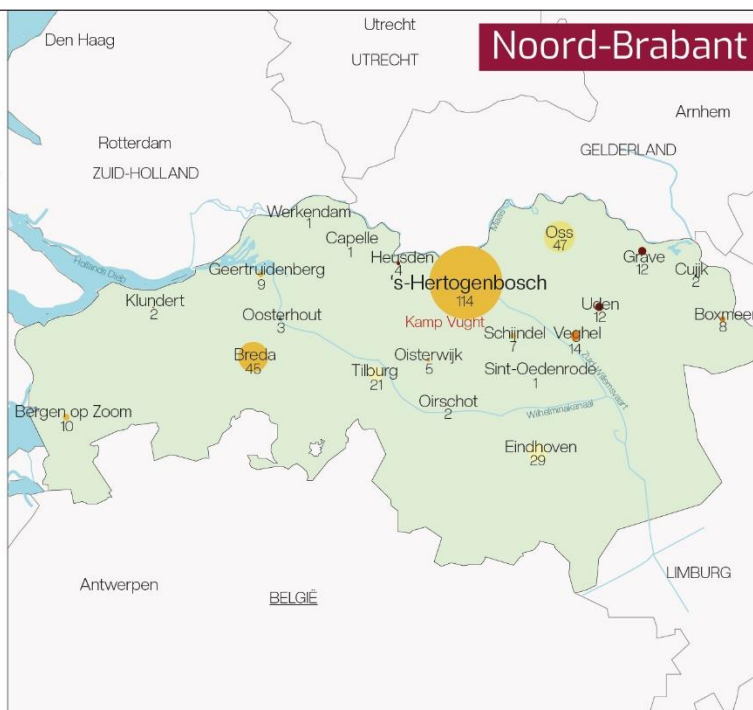
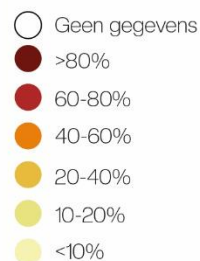
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 2.281
Hiervan overleeft 51,9% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

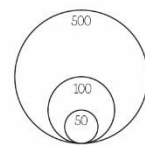

Joden wonen in de provincie sinds de middeleeuwen. 's-Hertogenbosch en Breda waren de belangrijkste Joodse gemeenten. Veel Duitse en Oostenrijkse vluchtelingen, die via de provincie verder Europa in probeerden te vluchten. Kamp Vught was een doorgangskamp onder Den-Bosch. In 1943 moesten alle overgebleven Joden zich hier melden. Vanaf Vught gingen er kindertransporten en ouderentransporten naar Sobibor. Overlevingskansen verschillen erg per woonplaats.

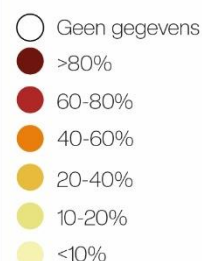
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 1.441
Hiervan overleeft 51,2% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Joodse inwoners sinds 750 jaar geleden. Maastricht had een bloeiende Joodse gemeenschap, door de vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa. Deportaties gingen veel via Kamp Vught. Groot gedeelte van de Joden in Limburg al weggevoerd in 1942. Dit waren vooral jongere mensen. Ouderentransport van Limburg vond plaats in 1943. Deze eindigde in Sobibor.

Laag aantal Joodse inwoners voor de oorlog: Friesland, Zeeland.

Hoog percentage Joodse gemeente vermoord in Sobibor in kleine dorpen en steden (gemiddeld 50% of meer): Friesland, Drenthe, Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland,

Percentage Joodse gemeente vermoord in Sobibor loopt per plaats uiteen: Groningen, Overijssel, Gelderland, Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg.

Provincies met opvallende deportaties of razzia's met Sobibor als eindbestemming: Groningen, Overijssel, Gelderland, Zuid-Holland, Limburg.

Inleiding

Het vernietigingskamp Sobibor is een groot onderdeel geweest van de Holocaust (ook wel Shoah genoemd). Ongeveer één derde van de Nederlandse slachtoffers van de Shoah, is vermoord in Sobibor. Na Poolse slachtoffers had het kamp de meeste Nederlandse slachtoffers.¹ Het vernietigingskamp is relatief onbekend. Dit heeft te maken met dat het kamp niet aan het einde van de oorlog is bevrijd en dat er weinig mensen zijn die hun ervaringen in het kamp konden navertellen. Het is opvallend hoe weinig leerlingen op scholen leren over dit vernietigingskamp en hoe weinig algemene kennis er is over deze plek, terwijl het een omvangrijk onderdeel was van de vernietiging van de Joodse bevolking. Stichting Sobibor is opgericht om het vernietigingskamp meer naamsbekendheid te geven en mensen te informeren over wat voor gruwelijkheden zich op die plek hebben plaatsgevonden. De kaarten en teksten van dit onderzoek zijn bedoeld om te informeren over het grote deel van de Nederlandse Joodse bevolking dat is gedood in Sobibor. Zo'n 34.313 Nederlanders zijn gedeporteerd naar Sobibor en maar achttien mensen keren na de oorlog terug.² Het totale aantal Nederlandse slachtoffers van de Shoah is ongeveer 104.000.³

Het is een hoog aantal mensen en ik wil door middel van dit onderzoek laten zien waar de slachtoffers van Sobibor vandaan kwamen. Per provincie leg ik ook uit hoe de het voor de oorlog gesteld was met de Joodse bevolking en hoe de Jodenvervolging is verlopen. Voor een groot aantal plaatsen in Nederland was Sobibor een opvallend onderdeel van de Holocaust. Dit beeld wil ik schetsen door in te zoomen op specifieke razzia's en transporten, met Sobibor als eindbestemming. Ik wil door middel van dit onderzoek laten zien dat het niet gaat om getallen, maar om echte mensenlevens. Om dit te bereiken behandel ik per provincie kort het leven van één of meerdere inwoners uit de desbetreffende provincie, die in Sobibor zijn vermoord in 1943. Daarnaast heb ik per provincies twee afbeeldingen uitgezocht die te maken hebben met razzia's met Sobibor als eindbestemming, of monumenten die ergens in de provincie te vinden zijn waar slachtoffers van onder andere Sobibor worden herdacht.

Sobibor was een vernietigingskamp dat onderdeel was van Aktion Reinhardt: een operatie met als doel het uitroeien van Poolse Joden. In het jaar 1943 werd er door de nazi's besloten dat er Nederlandse Joden gedeporteerd moesten worden naar Sobibor. Een reden hiervan is dat, door een tyfusuitbraak, de gaskamers in Auschwitz niet genoeg capaciteit meer hadden.⁴

De transporten van Westerbork naar Sobibor vonden plaats van maart tot en met juli 1943. Ten tijde van dit onderzoek, in 2023, is dat 80 jaar geleden.

Het waren in totaal negentien transporten met daarin ruim 34.000 mannen, vrouwen en kinderen.⁵ In de treinen zaten per transport tussen de 964 tot 3017 mensen. Na drie loodzware dagen onderweg, zonder eten, water en een toilet, kwamen de mensen aan in Sobibor in Oost-Polen. In tegenstelling tot Auschwitz vond er in Sobibor geen selectie plaats, om mensen uit te zoeken die nog sterk genoeg waren voor dwangarbeid. Alle mensen uit het transport werden direct na aankomst vermoord in de gaskamers. Na aankomst werd er echter soms een klein groepje mensen geselecteerd om te werken als

Sonderkommando of om andere taken te doen in het kamp. Zo werden er ook mensen geselecteerd voor het zogenoemde Bahnhof-kommando. Zij moesten de mensen uit de nieuwe transporten uit de treinen leiden.

Gevangenen die tewerkgesteld werden als Sonderkommando moesten de lijken van de slachtoffers opruimen en hun bezittingen sorteren. Voor de tewerkgestelden liep het in de meeste gevallen niet goed af. Velen van hen werden na een tijdje alsnog vermoord, waarna de nazi's uit een nieuw transport weer een paar nieuwe mensen uitzochten voor dwangarbeid.

Af en toe werden er na aankomst van een nieuwe trein vol mensen, een aantal geselecteerd voor dwangarbeid in een omliggend werkkamp of fabriek. Mensen die hiervoor werden geselecteerd hadden iets meer kans om de oorlog te overleven. Jules Schelvis, de oprichter van Stichting Sobibor, was hier een voorbeeld van.

Slechts vijftien vrouwen en drie mannen uit Nederland konden het vernietigingskamp navertellen. Hiervan waren dertien vrouwen en drie mannen geselecteerd voor werk in een omliggend kamp.

In Sobibor zijn er van 1942 tot de opheffing in 1943, 170.000 tot 185.000 Joden vermoord.⁶

Het doel van de kaarten, is inzichtelijk maken waar de slachtoffers van vernietigingskamp Sobibor hebben gewoond. Op de kaarten is per woonplaats te zien hoeveel Joodse inwoners er zijn vermoord in het vernietigingskamp.

Deze kaarten dienen niet alleen als een verwerking van de hoeveelheid slachtoffers van dit vernietigingskamp. Door de aantallen te koppelen aan hun woonplaatsen, wil ik hun leven extra dimensie geven. De slachtoffers verdienen meer verhaal dan alleen een nummer. Het is daarnaast om te laten inzien dat dit verschrikkelijke verhaal niet iets is wat zich ver weg heeft afgespeeld, maar dat het ging om mensen die vlakbij woonden, die uit hun huizen zijn gehaald en uit het leven zijn gerukt.

In mijn geval, raakte het mij nog meer toen ik erachter kwam dat er slachtoffers zijn gevallen in Sobibor, die voor en tijdens de oorlog nog geen kilometer woonden van waar ik nu woon. In veel gevallen staan de huizen waarin die mensen woonden nog overeind. Voor mensen die weinig te maken hebben met dit stuk van de geschiedenis, is het makkelijker om zich in te leven in de verhalen van de slachtoffers, als de woonplaatsen bekend zijn.

Omwille van de tijd die er voor dit onderzoek was, heb ik niet alle woonplaatsen kunnen behandelen in de kaart en in de begeleidende tekst. Hierom heb ik een keuze moeten maken in welke plaatsen ik ging onderzoeken. De woonplaatsen die zijn behandeld in de kaarten zijn overgenomen van de kaart van het Joods Cultureel Kwartier. Dit omdat deze plaatsen voor de oorlog een aanzienlijke Joodse gemeenschap hadden. Dit waren Joodse gemeenten van Nederland. Deze zijn vanaf ongeveer de zestiende eeuw opgericht in verschillende plaatsen in Nederland, door een lokale groep Joden. Aan elke Joodse gemeente is een rabbijn verbonden. Het centrum van een Joodse gemeente is de synagoge en in veel gemeenten bevinden zich Joodse begraafplaatsen. Een aantal van

deze gemeenten is na de oorlog verdwenen of samengevoegd met een grotere Joodse gemeente die nog wel gedeeltelijk in stand was gebleven.⁷ Zo is de Joodse gemeente van Delfzijl, waar voor de oorlog nog 133 Joden woonden, na de oorlog bij de gemeente van Groningen gevoegd.⁸

Ook buiten deze Joodse gemeenten woonden Joden en zijn vanuit daar Joden gedeporteerd om later te worden gedood in Sobibor.

Werkwijze

Het Joods Monument heeft met mij een bestand gedeeld, met daarin alle Nederlandse slachtoffers van het vernietigingskamp Sobibor. Hierin staan onder andere gegevens zoals woonplaatsen en zo kon ik onderzoeken hoeveel mensen uit alle woonplaatsen (in ons geval Joodse gemeenten) werden gedeporteerd en vermoord in Sobibor. Door middel van andere bronnen, zoals Joods Cultureel Kwartier⁹ en het onderzoek *Gif laten wij niet voortbestaan*¹⁰ viel er te achterhalen hoeveel Joodse inwoners er waren in de gemeenten voor de deportaties. Met deze informatie kon ik een percentage berekenen, dat aantoonde welk deel van de bevolking uit die Joodse gemeente is omgebracht in Sobibor. Ik vind dat een belangrijk aantal om weer te geven, omdat een groot gedeelte van de Nederlandse bevolking van nu geen idee heeft van wat voor een grote rol Sobibor heeft gespeeld in de Shoah. Voor sommige plaatsen was de uitkomst dat een laag percentage was gedeporteerd naar Sobibor. Dat betekent dan niet dat het grootste deel van de Joodse bevolking de oorlog had overleefd. Het betekent dat een hoger percentage van die bevolking is gedeporteerd en vermoord is in andere kampen. Geen enkele gemeente heeft zich kunnen onttrekken aan de Shoah.

De bronnen die ik heb gebruikt voor het schrijven voor de teksten komen vooral van internet. Dit zijn bijvoorbeeld nieuwsberichten, onderzoeken, websites van synagogen en websites van monumenten. Er zijn ook een aantal boeken gebruikt als bron.

Toelichting

De cijfers van de grootte van de gemeenschap per gemeente zijn afkomstig uit 1933 en 1941. Deze cijfers komen van de website van het Joods Cultureel Kwartier en het onderzoek *Gif Laten wij niet voortbestaan*. Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van een combinatie van de geboorteplaats en de laatste woonplaats van de slachtoffers. De aantallen slachtoffers per woonplaats, betreffen de geboorteplaats.

Het percentage is berekend van het aantal Joden dat tot 1941 nog woonde in de gemeenten. Voorbeeld: in 1941 (vlak voor de deportaties) woonden er 4708 Joden in Groningen. Er zijn 540 slachtoffers van Sobibor met als geboorteplaats Groningen. Dit is 11,5% van de Joodse bevolking in Groningen. Het kan echter zo zijn dat er mensen zijn verhuisd van hun geboortedatum tot 1941, waardoor het percentage en slachtofferaantal kan afwijken.

Slachtofferaantallen met hun laatste woonplaatsen waren voor mij niet bekend. In de ideale situatie, had ik het percentage van de Joodse bevolking berekend met gegevens van de slachtoffers met hun laatste woonplaats. Het percentage van de Joden die zijn vermoord in Sobibor is hierdoor een schatting en is dus gebaseerd op de cijfers die we wel hebben.

Veel Joodse inwoners zijn niet vanuit hun woonplaats gedeporteerd en een deel van hen, afkomstig uit midden en west Nederland, moest vlak voor hun deportatie, van 1941 tot 1942, verhuizen naar de Joodse Wijk in Amsterdam.¹¹

De begeleidende teksten verschillen in informatie per provincie. Over de provincies is soms afwisselende informatie te vinden. Dit kan liggen aan hoe de Jodenvervolging is verlopen maar ook aan de onderzoeken die wel of niet zijn gedaan. Bijvoorbeeld: in Zeeland en Friesland woonden voor de oorlog niet veel Joden en is er weinig informatie te vinden over de Shoah en met name Sobibor. Daarentegen had Zuid-Holland een grote Joodse gemeenschap voor de oorlog en was er meer bekend over specifieke transporten en razzia's met als eindbestemming Sobibor.

De cirkels die in de kaarten te zien zijn, zijn tot het aantal 100 in verhouding met elkaar in grote. Omwille van het grafische vormgeven zijn de cirkels van het hogere aantal niet in verhouding.

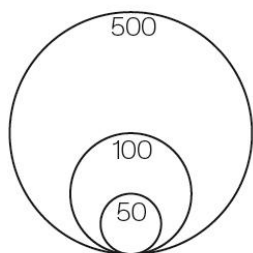
In Oegstgeest is geen Joodse gemeente gesticht, maar om persoonlijke redenen staat deze woonplaats wel op de kaart.

Groningen

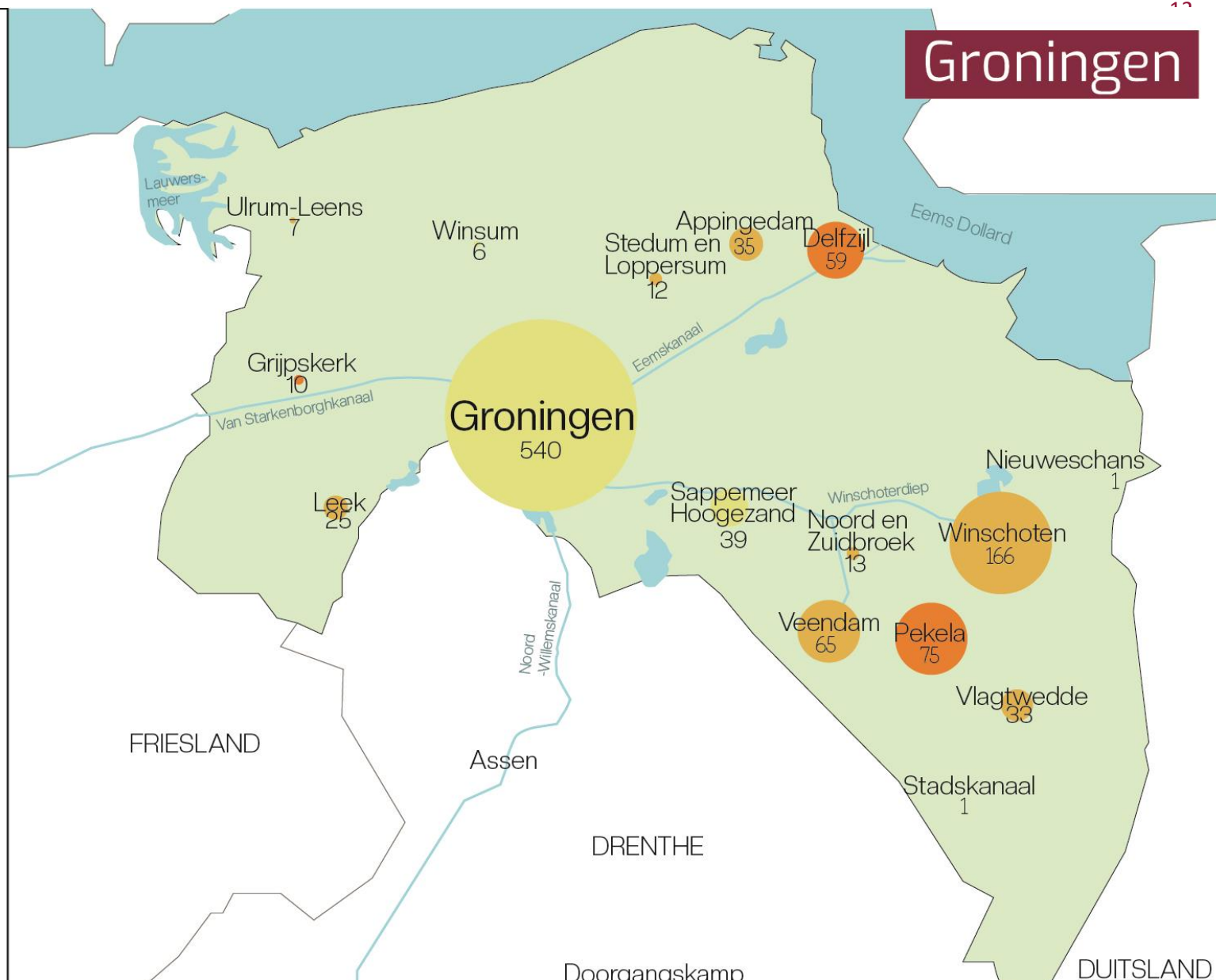
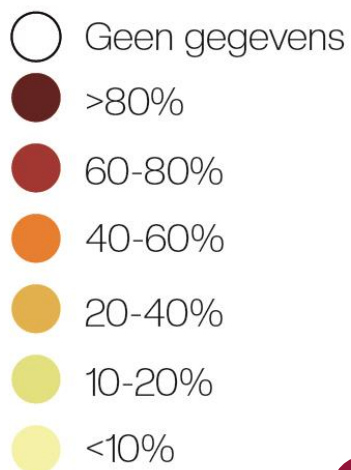
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 4.708.
Hiervan overleeft 77,9% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Bron overlevingskans. ¹²

Er zijn relatief aan de andere provincies weinig Joodse inwoners die de oorlog overleven. Minder dan 10 procent van de Joden in Oldambt, Veendam, Midden-Groningen, Westerkwartier en Het Hogeland overleeft de oorlog. Gemiddeld in Nederland overleefde 27 tot 29 procent van de Joden de oorlog. Op de kaart is te zien dat de slachtoffers van Sobibor veelal uit de stad het Oosten van Groningen kwamen.

Groningen

Vanaf de zestiende eeuw woonden er al Joden in de stad Groningen en in de achttiende eeuw werden ook Veendam, Winschoten en Appingedam belangrijke vestigingsplaatsen voor Joden.¹³ Na Amsterdam was Winschoten de Nederlandse woonplaats met het grootste percentage Joodse inwoners.¹⁴ Joodse Groningers hadden veel invloed op het economische en universitaire leven in de provincie.¹⁵

Zo'n 250 Joodse Duitsers vluchtten voor het nazisme in de jaren 1930 naar de gemeente Groningen.¹⁶

De deportaties van de Joden in de provincie Groningen begonnen in juli 1942. Wat opvalt is dat in 1942 de gedeporteerde Joden werden vermoord in Auschwitz en in 1943 de meeste Joodse Groningers werden vermoord in Sobibor.¹⁷ In de december 1943 werden de laatste Joden uit de stad Groningen gedeporteerd.¹⁸ Een groot deel van de Joodse mannen uit de provincie werden in juli 1942 al naar werkkampen gestuurd en vanuit daar gedeporteerd naar Oost Europa. De overgebleven leden van hun gezinnen doken vaak niet onder en werden in de herfst van 1942 ook gedeporteerd.¹⁹ Verder waren er weinig Joden op het Groningse platteland die een Sperre-stempel kregen en daardoor niet werden vrijgesteld om gedeporteerd te worden. Een Sperre was een document waarmee iemand voorlopig niet op transport hoefde. Er waren uiteenlopende redenen om hiervoor in aanmerking te komen. In werkelijkheid was zo'n document alleen maar tijdelijk en uiteindelijk was vrijwel geen enkel Sperre-document meer geldig.²⁰

Elie Cohen, geboren in Groningen, overleefde als enige inwoner van de provincie vernietigingskamp Sobibor.²¹ Hij werd op het derde transport, op 17 maart 1943, met zijn familie naar Sobibor gestuurd. Van dit transport is hij de enige overlevende.²² Eenmaal aangekomen in Sobibor werd hij geselecteerd om te werken in een van de omliggende werkkampen. De omstandigheden in deze werkkampen waren erbarmelijk, maar het lukte hem de oorlog te overleven.²³

Aan de Brugstraat 25a in Groningen hadden August Jacobs (1892) en Henriette Hart (1897) voor de oorlog een succesvolle kantoorboekhandel. Hun winkel maakte de ansichtkaart voor het eerst beschikbaar in Nederland. Het echtpaar kreeg in 1925 een dochter genaamd Jetty en een zoon genaamd Benjamin in 1929. Het familiebedrijf werd zwaar getroffen door de oorlog en de anti-Joodse maatregelen. Het gezin trok in 1942 noodgedwongen in bij een ander gezin aan de Kraneweg 18 in Groningen. August werd tijdens een razzia in 1942 opgepakt en naar Westerbork gestuurd. Henriette en de kinderen volgden in maart 1943. In Westerbork kwam de 18-jarige Jetty de 23-jarige Geerd Gerson tegen die voorheen ook in Groningen woonde. Op 16 april trouwden Jetty en Geerd in Kamp Westerbork, misschien in de hoop dat het de deportatie naar het oosten zou uitstellen. Maar op 25 mei 1943 werd het pas getrouwde stel op transport gesteld. Drie dagen later werden zij in Sobibor vergast. Het gezin bestaande uit August, Henriette en Benjamin werd zes weken later, op 16 juli 1943 vermoord in de gaskamers van Sobibor.²⁴

Foto boven: Het toen nieuwe tehuis Beth Zekenim in 1932.²⁵

Foto onder: de gedenksteen op het voormalige tehuis, geplaatst in 2019.²⁶
Ter nagedachtenis aan de razzia.²⁷

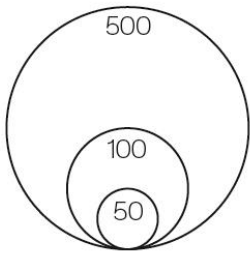
Op 9 maart 1943 vond een razzia plaats bij het Joodse ziekenhuis en bejaardenhuis Beth Zekenim in de stad Groningen. Drie medewerkers en 28 bewoners werden via Westerbork op transport gesteld naar Sobibor. Geen van hen keert na de oorlog terug. Dit is maar één enkel voorbeeld van de vele razzia's die in de provincie plaatsvonden, met Sobibor als eindbestemming.

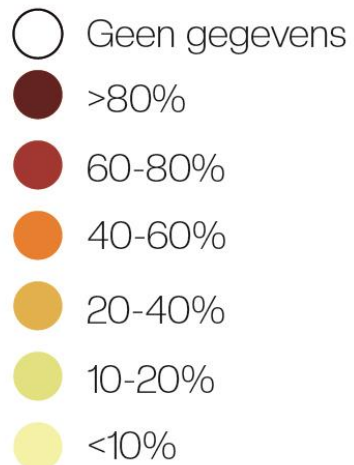
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 852
Hiervan overleeft 66,2% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Wat opvalt in Friesland en wat ook op de kaart te zien is, is dat er weinig Joodse gemeenten zijn gesticht. De meeste Joden trokken naar de grotere steden. Wat te zien is op de kaart, is dat bijna de gehele Joodse bevolking van kleinere gemeenten zoals Sneek en Bolsward zijn gedood in Sobibor.

Friesland

In de provincie Friesland woonden minder Joden dan in veel andere provincies door de jaren heen. In de achttiende eeuw woonden er een aantal Joden in Friesland, maar het provinciebestuur beval veel van hen de provincie te verlaten.²⁸ De meeste Joden in Friesland woonden voor de oorlog in de grotere steden zoals Leeuwarden en Harlingen. Ze waren vooral werkzaam als winkeliers, handelsreizigers en verkopers. In de negentiende eeuw was Leeuwarden de grootste Joodse stad van Noord Nederland, maar in het begin van de twintigste eeuw nam het ledental van de Joodse gemeente af.²⁹ Deze Joden probeerden hun toevlucht te vinden in Amsterdam, tijdens de economische crisis.³⁰

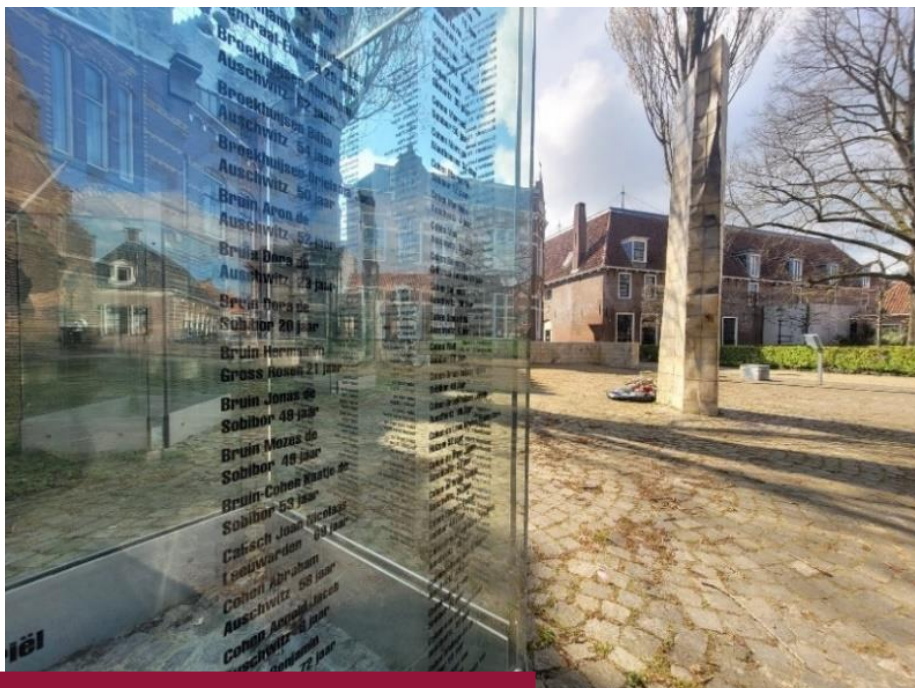
Toen de oorlog uitbrak diende Friesland als onderduikprovincie, omdat het gebied dunbevolkt was en er veel naar verhouding veilige boerderijen waren. In 1942 werd er een netwerk opgezet tussen Friesland en de Randstad. Joodse gezinnen vreesden deportatie en het lot van hun kinderen en zo probeerden ze te regelen dat kinderen ergens konden onderduiken.³¹ Een van deze Joodse kinderen was Harry Davids uit Amsterdam.

Veel Friese Joden ontkomen er alsnog niet aan gedeporteerd te worden. De Joden uit de dorpen werden eerst onder begeleiding van de politie naar station Leeuwarden gestuurd, om daarna met de trein naar Westerbork te gaan.³² Dit gebeurt vanaf augustus 1942 en duurde tot maart 1943.³³ In het voorjaar van 1943 werd Friesland 'Jodenvrij' verklaard door de bezetter.³⁴

In december 1943 dook Harry Davids onder bij familie Bakker in Engwierum. Berend Bakker en zijn vrouw Jeltje Woudsma beschouwden hem al snel als hun vijfde kind. Harry zijn ouders overleefden de oorlog niet. Ze werden beiden in 1943 vermoord in Sobibor.³⁵ Over het verhaal van Harry Davids en de familie Bakker is het boek *Verloren Oorlogskind* geschreven.³⁶ Harry Davids (helemaal rechts) op de foto met de familie bij wie hij ondergedoken zat.³⁷

In Leeuwarden woonde de familie de Bruin, bestaande uit vader Jonas (1894) moeder Kaatje (1889) en dochter Dora (1922). De familie woonde aan de Peperstraat 16 en had daar een winkel waar ze korsetten, bustehouders en kousen verkochten. De zaak was succesvol en ze hadden veel klanten uit het buitenland. Tijdens de oorlog kreeg het gezin een Sperre, doordat vader Jonas een functie had bij de Friese Joodse Raad. Om deze reden wezen ze een aanbod om onder te duiken af; ze gingen er niet vanuit dat ze op transport moesten. Het gezin werd echter wel opgepakt en kwam op 4 februari 1943 aan in Westerbork. Op 23 maart werden ze gedeporteerd naar Sobibor, waar ze drie dagen later door vergassing werden omgebracht.³⁸

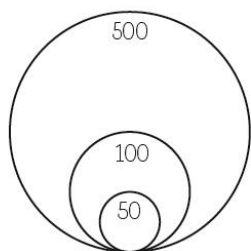

Het namenmonument in Leeuwarden. Op de glazen muur staan de namen, plaats van overlijden en leeftijd van 544 Joodse Leeuwarders die in de oorlog zijn vermoord. Op de foto is te zien dat de namen van de familie De Bruin ook op het glas staan. Deze foto is gemaakt door mijzelf.

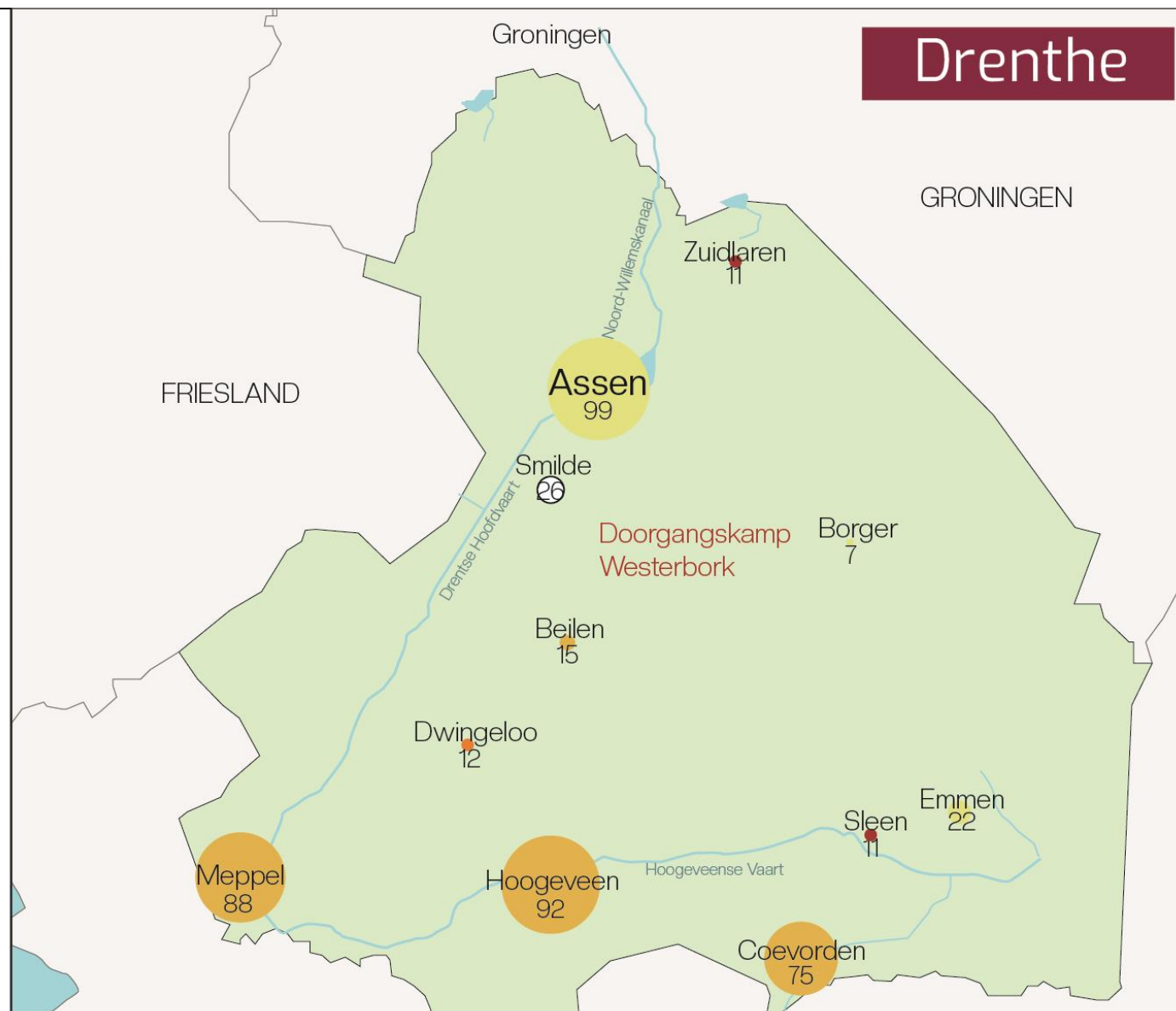
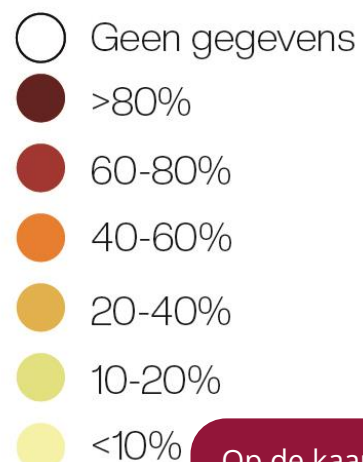
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 2.498
Hiervan overleeft 80% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Op de kaart van Drenthe is te zien dat er afkomstig uit de grotere zuidelijke gemeenten veel slachtoffers zijn gevallen in Sobibor. Gemiddeld de helft van de Drentse Holocaustslachtoffers uit de Joodse gemeenten is vermoord in Sobibor. Van Smilde kon ik geen percentage berekenen, aangezien het slachtofferaantal afkomstig uit Smilde hoger ligt dan het inwoneraantal wat ik heb kunnen vinden.

Drenthe

Eeuwenlang woonden er veel Joden in Drenthe. De provincie was een aantrekkelijke plek voor handel en ambacht en veel Duitse Joden trokken om deze reden naar Drenthe.³⁹ Veel Joden woonden op het platteland ten behoeve van hun handel.⁴⁰ Plaatsen zoals Meppel, Hoogeveen en Coevorden hadden voor de oorlog een bloeiende Joodse gemeenschap.⁴¹ In de jaren 30 vluchtten er door het opkomende antisemitisme veel Joden van Duitsland naar Drenthe. Voor deze vluchtelingen werd er nabij Hooghalen een barakkendorp opgericht.⁴² In 1939 werd dit Vluchtelingenkamp Westerbork.⁴³

Vanaf 1 juli 1942 werd kamp Westerbork door de nazi's in gebruik genomen als doorgangskamp.⁴⁴ Via het treinstation in Hooghalen werden mensen naar het doorgangskamp Westerbork gestuurd.⁴⁵ Assen diende als tussenstation voor Joden uit andere delen van Drenthe.⁴⁶ Er werd verwacht dat de mensen zelf het treinkaartje naar Hooghalen betaalden.⁴⁷ De deportaties van de Joden in Drenthe vond plaats van juli 1942 tot september 1943.⁴⁸ Op 15 en 16 juli 1942 vertrokken vanaf station Hooghalen de eerste twee deportatietreinen. Hierin zaten 2.030 mensen, waaronder 51 weeskinderen.⁴⁹ Vanaf begin november werden mensen vanuit kamp Westerbork weggevoerd naar Oost-Europa.⁵⁰ Na de grote razzia in de nacht van 2 op 3 oktober was een groot gedeelte van de Joodse inwoners van Drenthe al gedeporteerd.⁵¹ Dit jaar, in 2023, is het 80 jaar geleden dat de deportaties vanuit Westerbork naar Sobibor plaatsvonden. In het voormalige kamp worden deze negentien deportaties herdacht.⁵²

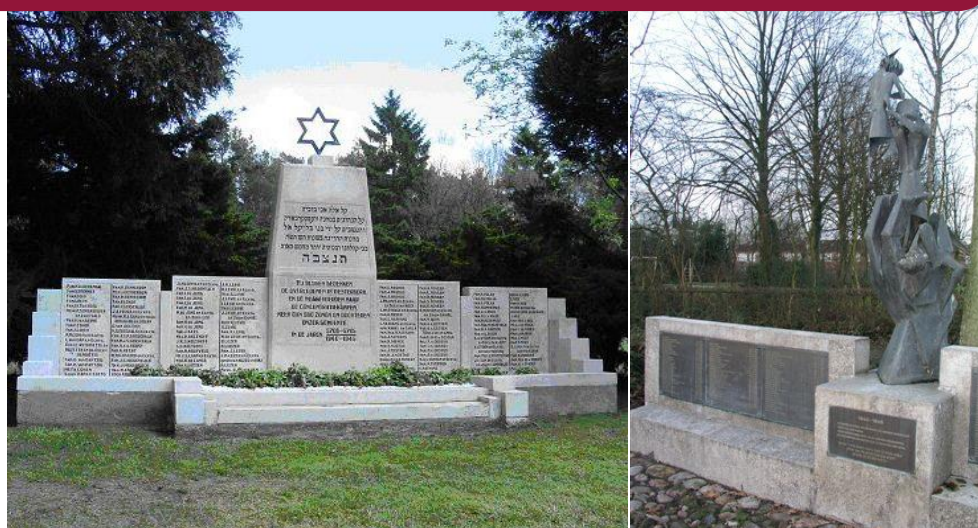
Een Joodse Drentenaar die op een van deze transporten werd gesteld, was Henri Levi (1914) uit Assen. Tijdens de oorlog was hij een jonge natuur- en wiskunde docent. Hij gaf les op het Joodse HBS in Zwolle en Enschede. Verder hield hij van schaken en hij was er ook erg goed in. Toen hij werd opgeroepen voor dwangarbeid dook hij onder, maar hij werd ontdekt en naar Westerbork gestuurd. Henri is op het tweede transport naar Sobibor van 10 maart 1943 gezet en een aantal dagen later is hij vergast.⁵³

Bron monument Assen.⁵⁴

Bron monument Hoogeveen.⁵⁵

Links: namenmonument in Assen aan de Oude Haarweg. Op dit grafmonument staan 189 namen.

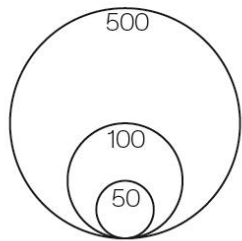
Rechts: namenmonument in Hoogeveen aan de Zuiderweg. Op dit monument staan 165 namen.

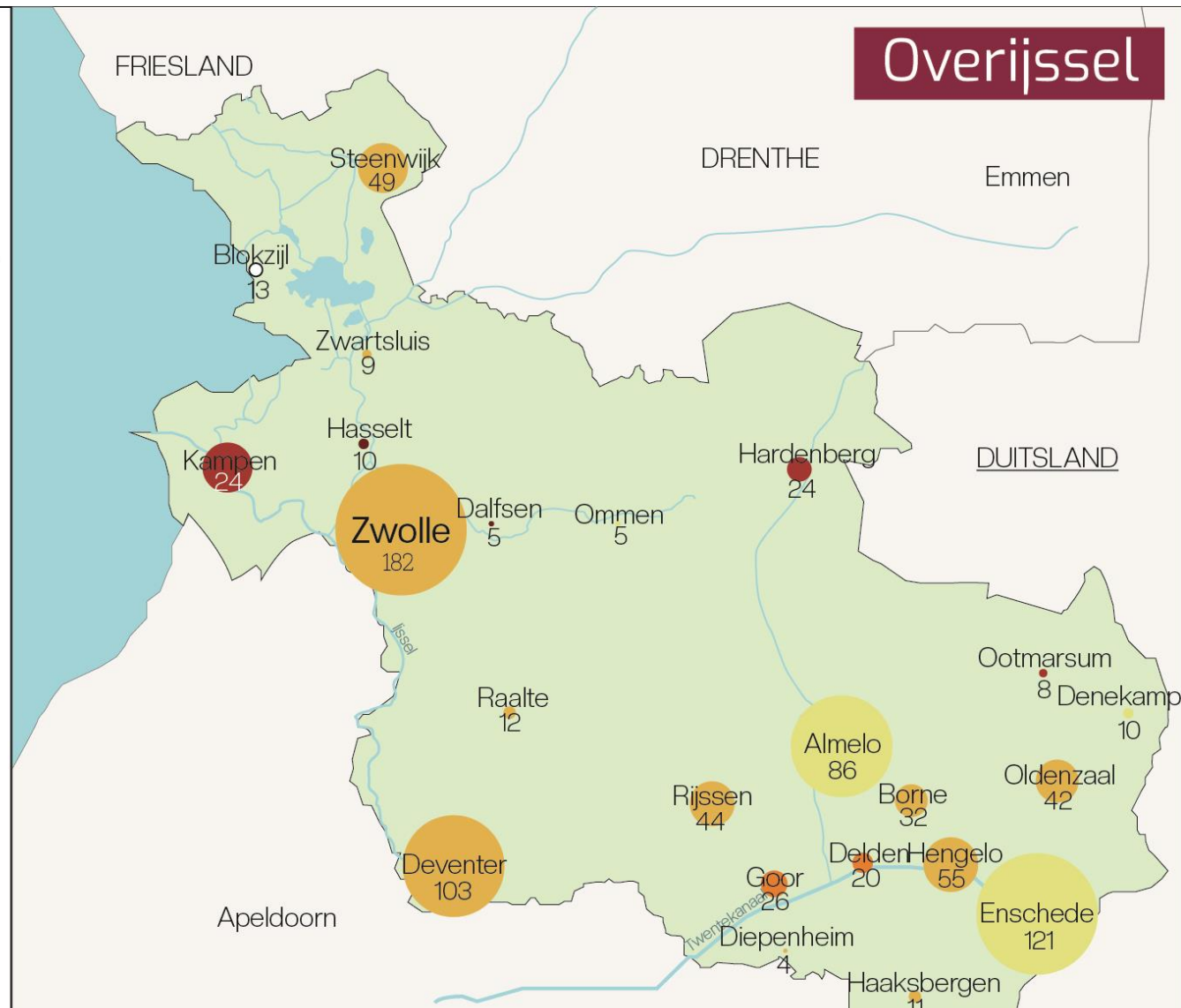
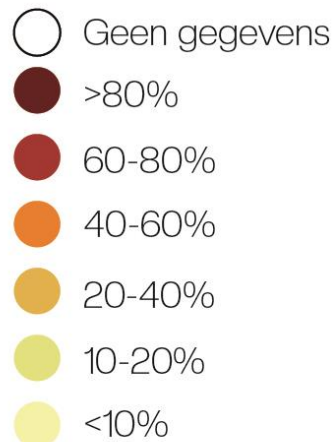
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 4.385
Hiervan overleefde 56,7% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Zoals op de kaart te zien is, liepen de slachtofferaantallen per woonplaats wat uiteen. Van elke gemeente is minimaal 10% vermoord in Sobibor. Van Blokzijl kon ik geen percentage berekenen, aangezien het slachtofferaantal afkomstig uit Blokzijl hoger ligt dan het inwoneraantal wat ik heb kunnen vinden.

Overijssel

Al vanaf de zeventiende eeuw had Overijssel een grote Joodse gemeenschap.⁵⁶ De meeste Joden leefden van handel en nijverheid.⁵⁷ Enschede was door de vluchtelingenstroom in de jaren 1930 een centrum geworden voor de Joden in het Nederlandse grensgebied.⁵⁸

De deportaties duurden ongeveer van oktober 1942 tot begin april 1943, maar in Twente vond er al een grote razzia plaats in september 1941.⁵⁹ Het was een wraakactie van de Nazi's na wat sabotagedaden van het verzet.⁶⁰ Op 10 april 1943 werden de provincies Overijssel en Gelderland 'Jodenvrij' verklaard, met uitzondering van de gemengd gehuwden, een klein aantal zieken en een vertegenwoordiger van de Joodse Raad en zijn gezin.⁶¹ De laatste grote deportatie vanuit Zwolle vond plaats op 8 tot 10 april 1943. Hierbij werden 92 mensen afgevoerd waarbij bijna iedereen als eindbestemming Sobibor had.⁶² De groep mensen die op 8 april werd opgepakt, bestond uit zestien ouderen en een gezin bestaande uit vader, moeder en zes jonge kinderen. Zij werden met de bus van Zwolle naar Westerbork gestuurd.⁶³

De overlevingskansen van Joden in Overijssel lag relatief wat hoger dan die in andere provincies in Nederland. Vermoedelijk lag dit aan dat niet-Joden in de provincie gewillig waren de Joden aan onderduikadressen te helpen.⁶⁴ Toch was het Joodse leven in Overijssel na de oorlog, vooral in de dorpen, bijna volledig verdwenen.⁶⁵

Selma Wijnberg (1922), geboren in Groningen, groeide op in Zwolle en overleefde het vernietigingskamp Sobibor.⁶⁶ Ze werd vanuit kamp Vught gedeporteerd naar Sobibor, waar ze als een van de weinigen in het kamp zelf tewerk werd gesteld.⁶⁷ Tijdens de opstand op 14 oktober 1943 wist zij samen met ongeveer 300 anderen te ontsnappen.⁶⁸ Ook de zussen Jetje (1923) en Sientje Vetterman uit Zwolle (1922) hebben het vernietigingskamp overleefd. Dit kwam niet door de opstand. Na de selectie in Sobibor, werden ze met een trein meegenomen om zwaar dwangarbeid te verrichten in een nabij werkkamp. Tot het einde van de oorlog zijn ze meerdere keren op transport gesteld om te werken in fabrieken en kampen. Jetje werd bevrijd in Bergen-Belsen.⁶⁹ Sientje was overgebracht naar Buchenwald en via daar naar een vrouwenkamp in Lippstadt. Na de bevrijding werd ze naar een Brits overlevendenkamp gebracht genaamd Kaunits.⁷⁰

Razzia in oktober 1942 in Zwolle. Hier werden vooral vrouwen en kinderen van huis gehaald. De mannen uit de gezinnen waren al gedeporteerd. Dit is één van de weinige foto's van de Jodenvervolgung buiten Amsterdam.⁷¹

Het Joodse gezin Blein kwam uit Hardenberg. Het gezin bestond uit vader Simon (1907), moeder Greta (1911) en dochtertje Lotte (1939). Simon had in Hardenberg aan de Voorstraat een textielwinkel. Ten gevolge van de anti-Joodse maatregelen moest hij de winkel in 1941 sluiten. In augustus het daaropvolgende jaar werd vader Simon opgeroepen te gaan werken in een werkkamp. Al snel belandde hij in Westerbork, waar in oktober ook Greta en Lotte naartoe moesten komen. Het gezin werd tijdelijk vrijgesteld van deportatie. Op 20 februari 1943 werd het gezin naar Kamp Vught gestuurd. Er werd hun verteld dat Simon daar ging werken aan een spoor, maar in werkelijkheid werd hij in een buitenkamp geplaatst om tankgrachten te graven. Moeder Greta en dochter Lotte bleven achter in Kamp Vught. Zij werden op het kindertransport van 6 juni gezet. Via Westerbork werden ze op 8 juni gedeporteerd naar Sobibor. Simon had geen idee van dat zijn gezin was weggevoerd, maar ook hij moest een maand later

vertrekken richting Sobibor. Greta en Lotte werden op 11 juni 1943 vergast. Greta was 32 jaar oud en Lotte vier jaar oud. Op 16 juli 1943 werd ook Simon omgebracht in Sobibor, toen hij 36 jaar oud was.⁷²

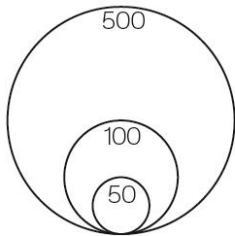

De textielwinkel van de familie Blein in de Voorstraat in Hardenberg (helemaal rechts). Vandaag de dag in hetzelfde pand als waar Simons winkel in zat, zit nu een café.

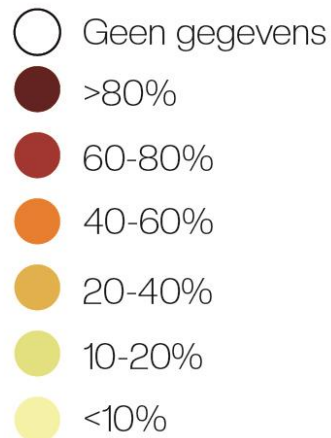
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 6.642
Hiervan overleefde 61,1% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de
gemeenschap

Zoals op de kaart te zien is, zijn er veel Joodse gemeenten gesticht in Gelderland. De grote steden hadden een grote gemeenschap, maar ook in de kleinere gemeenten woonden veel Joden. Het percentage van de Joodse bevolking dat is vermoord in Sobibor, loopt per woonplaats uiteen. In vergelijking met andere grote steden door heel het land, ligt het percentage Sobibor-slachtoffers hoger in grote steden zoals Arnhem en Nijmegen.

Gelderland

Al sinds de middeleeuwen woonden er Joden in Gelderland.⁷³ In vergelijking met de andere provincies van Nederland, is dat vroeg in de geschiedenis. Arnhem was een van de eerste steden waar Joden woonden, in 1237.⁷⁴ Voor de oorlog woonden in Gelderland, na Noord -en Zuid-Holland de meeste joden.⁷⁵ In bijna iedere stad stond wel een synagoge of was er een Joodse begraafplaats.⁷⁶ Arnhem en Nijmegen waren de grootste Joodse gemeenten.⁷⁷

In oktober 1941 vonden al de eerste deportaties vanuit Gelderland plaats en deze duurden tot ongeveer begin april 1943.⁷⁸ Er woonden voor de oorlog veel Joods-Duitse vluchtelingen in de provincie, maar in januari 1942 kregen 163 Joodse Arnhemse gezinnen van Duitse komaf het bevel naar Amsterdam te verhuizen.

Op 17, 18 en 19 november 1942 werden in verschillende steden en dorpen in Gelderland Joodse gezinnen uit huis gehaald, waarna honderden Joden naar Westerbork werden gestuurd.⁷⁹ Vlak voordat de provincie 'Jodenvrij' werd verklaard, beval de bezetter de nog overgebleven Joden zich te melden in Kamp Vught.⁸⁰

Na de oorlog werd er geprobeerd het Joodse leven zo goed mogelijk weer op te pakken.⁸¹

In het Hoonesbos bij Eibergen bevond zich een ondergrondse onderduikplek van vier bij vier meter. Hierin zaten 22 onderduikers verscholen.⁸² Op 26 maart 1943 werd er in Eibergen een zoektocht gehouden, omdat de bezetter een tip had gekregen over de onderduikers. Er werden woningen onderzocht, maar ook het bos werd uitgekamd. De onderduikers waren verraden door iemand die ze voorheen hadden vertrouwd.⁸³ Begin april werden al deze onderduikers vermoord in Sobibor.⁸⁴

De familie Herschel was een omvangrijke familie in Eibergen en waren slachtoffer van

Bron monument Arnhem.⁸⁶

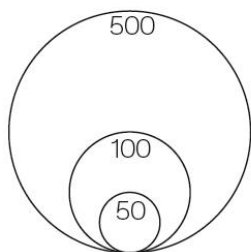
het verraad in Eibergen. Zeven leden van deze familie werden opgepakt, weggevoerd en vergast. Een lid van deze familie wist de oorlog te overleven door de onderduiken bij de pastoor van Eibergen. Dit was Izak Herschel. Over zijn leven en het leven van de onderduikers is een wandelroute gemaakt in Eibergen voor het Joodse Erfgoed.⁸⁵

Joods monument Arnhem. Tekst achterop: Ongeveer 1500 joden werden afgevoerd slechts weinigen keerden terug naar Arnhem.

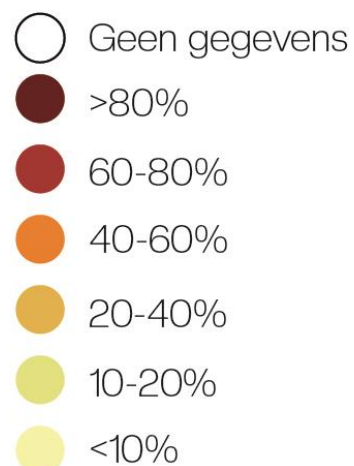
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 3.802
Hiervan overleeft 48,9% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Wat opvalt is dat een hoog percentage van de Joodse bevolking van de kleinere dorpen en steden in Utrecht is gedeporteerd en vermoord in Sobibor, zoals te zien is op de kaart. In de dorpen in het westen van de provincie, gaat dit om minimaal 80% van de Joodse bevolking. In de grote steden is dit percentage lager.

Utrecht

Sinds de veertiende eeuw was er een Joodse bevolking in de provincie Utrecht en de hoofdstad van tijd tot tijd. Meerdere malen in de geschiedenis werden de Joden verbannen uit de stad Utrecht en ook uit de provincie. Amersfoort was één van de eerste steden in de provincie die in de zeventiende eeuw de Joden toeliet in de stad, omdat er interesse was in de contacten en kennis die de leden van de gemeenschap hadden.⁸⁷ In de jaren 1930 tot aan begin van de oorlog vormde zich door de vluchtelingenstroom een grote gemeenschap in Utrecht.⁸⁸ 1277 van de 3870 Joden uit de provincie Utrecht waren afkomstig uit Duitsland.⁸⁹ In 1940 werden rond de 400 Joodse vluchtelingen uit de kustprovincies naar de stad Utrecht gestuurd en hierdoor groeide de gemeenschap.⁹⁰ Naast Utrecht was Amersfoort een stad met veel Joodse inwoners. Verder waren er kleinere gemeenschappen in de rest van de dorpen en steden in Utrecht.

De deportaties uit Utrecht vonden plaats van februari 1942 tot april 1943. De mensen die werden opgepakt, kwamen vaak eerst in Kamp Vught terecht en werden via Kamp Westerbork afgevoerd naar het Oosten.⁹¹

In de provincie lag Kamp Amersfoort. Er zaten in dit kamp veel mensen die uit andere groepen vast, maar vooral voor Joden waren de omstandigheden het zwaarst. Het kamp diende als werk- en doorgangskamp voor concentratiekampen in Duitsland.⁹²

Het percentage van de Joodse bevolking van Utrecht die de oorlog overleeft, ligt in deze provincie wat hoger dan gemiddeld in de andere provincies.⁹³ Een relatief hoog percentage van de Joodse bevolking van Amersfoort en omstreken wist te overleven door onder te duiken.⁹⁴ Joden uit de stad Utrecht probeerden veelal onder te duiken op de Utrechtse Heuvelrug. Ze kwamen terecht in plaatsen als Doorn en Amerongen.⁹⁵

De familie Oppenheimer had voor de oorlog een slagerij in Woerden. De slager en zijn vrouw kregen drie dochters, waaronder Herta Oppenheimer (1916).⁹⁶ Ze werkte als dienstbode in Amsterdam, zoals veel vrouwen deden in deze tijd. In 1940 kwam ze weer in Woerden wonen aan de Emmakade. Toen Joden werden opgeroepen voor transport, dook Herta onder. Eerst in Woerden en daarna in Utrecht. Ze verschool zich samen met haar zussen. De zussen van Herta overleven de oorlog, maar moesten hun zus missen, want Herta werd in 1943 opgepakt. Op 29 juni werd ze op transport gesteld naar Sobibor, waar zij op 2 juli om het leven werd gebracht door vergassing. Ze bereikte de jonge leeftijd van 26 jaar.⁹⁷

Foto rechts: Joods monument genaamd "De familiefoto" in Woerden. De namen van veertien slachtoffers staan gegraveerd.

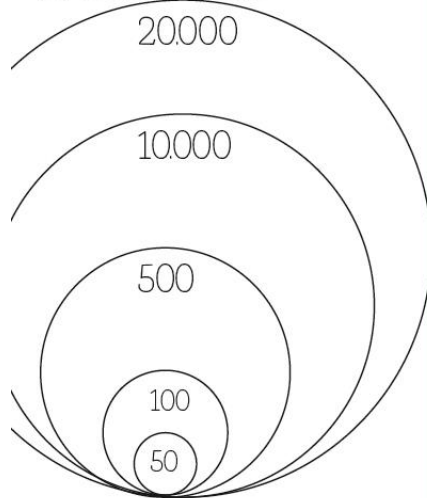
Foto links: Joods monument in Utrecht met gedenkmuur met daarop 1239 namen gegraveerd.

Monument Utrecht.⁹⁸ Monument Woerden.⁹⁹

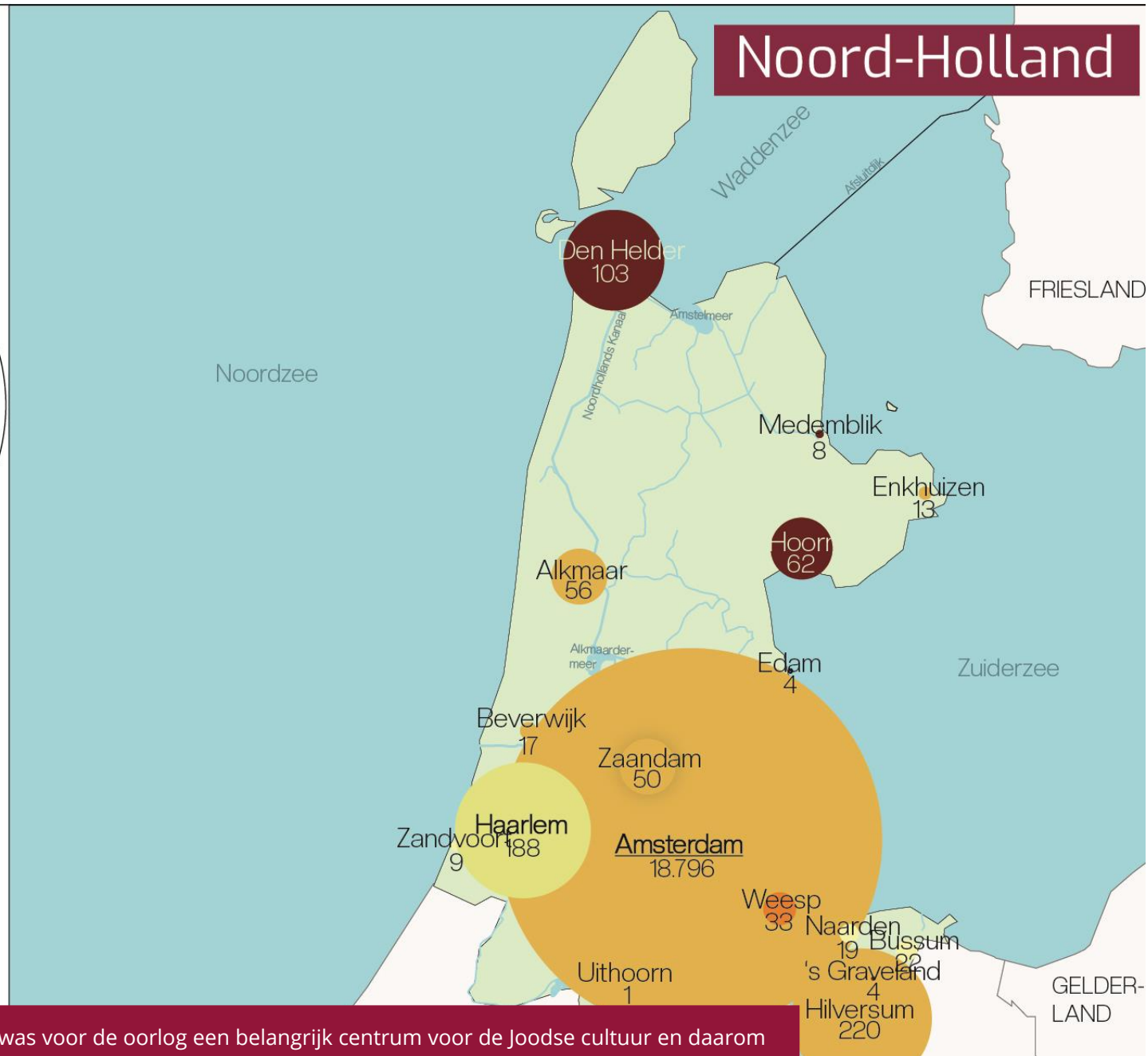
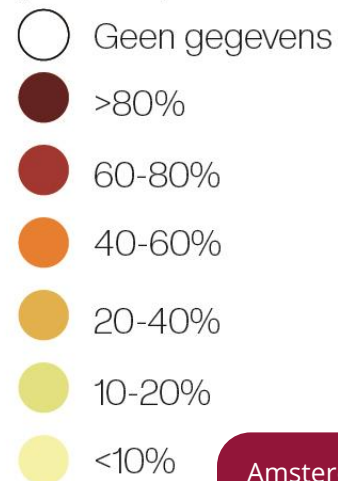
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 87.566
Hiervan overleeft 73,4% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Amsterdam was voor de oorlog een belangrijk centrum voor de Joodse cultuur en daarom trokken veel Joden naar Amsterdam en waren er in de kleinere gemeentes minder inwoners. Zoals op de kaart ook te zien is, wonen de meeste Joden uit de provincie in Amsterdam en zijn er uit deze steden veel slachtoffers naar Sobibor gedeporteerd.

Noord-Holland

In Noord-Holland woonde het grootste aantal Joden in Nederland.¹⁰⁰ De provincie had met Amsterdam het grootste centrum voor de Joodse gemeenschap in Nederland. Vlak voor de oorlog was tien procent van de inwoners van Amsterdam Joods.¹⁰¹ Vanaf de zestiende eeuw woonden er in de hoofdstad Joden.¹⁰² De stad diende als toevluchtsoord, want Amsterdam was in die tijd de enige plek in Europa waar joden veilig hun geloof konden uitoefenen.¹⁰³ Ook Alkmaar was voor Joden een veilige stad.¹⁰⁴ De provincie was relatief toleranter richting Joden, maar rond de achttiende eeuw mochten ze niet alle beroepen uitoefenen. De meesten kwamen rond van handel. In de negentiende eeuw bloeide de diamantenindustrie op in Amsterdam en dit zorgde ervoor dat de welvaart onder de Joden toenam. De crisis van het begin van de twintigste eeuw zorgde er echter voor dat de diamantindustrie instortte.¹⁰⁵

Na Amsterdam was Haarlem de grootste Joodse gemeenschap. Terwijl er in Amsterdam een Joodse buurt was, leefde in Haarlem Joden en niet-Joden door elkaar heen.¹⁰⁶ Na de negentiende eeuw leefden de Joden in Amsterdam minder geïsoleerd en traden ze meer naar buiten.¹⁰⁷

Na de capitulatie van Nederland waren veel Joden bang voor wat ze wachten stond en zagen een aantal Joden zelfdoding als enige uitweg. Dit gebeurde door heel Nederland. In Haarlem waren er tien mensen die dit deden.¹⁰⁸ Op 22 en 23 februari 1941 werden voor het eerst in Nederland Joden opgepakt en weggevoerd. Dit gebeurde op het Jonas Daniël Meijerplein in Amsterdam.¹⁰⁹ Op 17 januari 1941 werden de eerste Joden uit Zaandam verplicht door de bezetter om te verhuizen naar Amsterdam. Hierna werden alle Joden uit de provincie Noord-Holland en omstreken verplicht om te verhuizen naar de Joodse Wijk in de hoofdstad.¹¹⁰ Voordat de Joden werden weggestuurd, werden veel van hun bezittingen en panden al onteigend.¹¹¹ Grootschalige deportaties vanuit de provincie begonnen rond juni 1942 en eindigden in september 1943.¹¹² Joden uit de provincie, moesten zich melden in de Hollandsche (in de oorlog 'Joodsche') Schouwburg aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam.

De laatste razzia op Joden vond plaats op 29 september 1943. 5.000 Joden worden hierbij opgepakt en weggevoerd.

Hierna wordt Amsterdam en de rest van Noord-Holland Jodenvrij verklaard.¹¹³

Bron razzia 20 juni 1943¹¹⁴

Een van de grootste razzia's op Joden in de oorlog, op 20 juni 1943 in Amsterdam-Oost en -Zuid. Gezien de datum van de razzia, kun je aannemen dat veel van deze opgepakte mensen zijn gedeporteerd naar Sobibor.

Het personeel van het Joodse Meisjesweeshuis in Amsterdam, had gehoopt dat de bewoners en werknemers van het weeshuis waren vrijgesteld voor deportatie. Maar op 10 februari 1943 werd het gehele weeshuis ontruimd. Alle kinderen en personeelsleden zijn vermoord in de gaskamers in Sobibor.¹¹⁵

Foto links: Het voormalige pand van Het Joodse Meisjesweeshuis aan de Rapenburgerstraat 173 in Amsterdam. Na de oorlog diende het kort als opvanglocatie voor Joodse overlevenden. In 2003 is er een herdenkingsplaqueette geplaatst.¹¹⁶

Acht van de achttien mensen die het vernietigingskamp hebben overleefd, kwamen uit Amsterdam. Bertha Ensel, Mirjam Penha-Blits, Sophie Verduin en Jozef Wins werden geselecteerd om te werken, na aankomst in Sobibor. De Amsterdammers werden overgebracht naar een fabriek of een ander kamp om te werken.¹¹⁷

Jules Schelvis behaalde zijn diploma tot drukker bij Drukkerij Lindenbaum in Amsterdam. Hij werd samen met zijn schoonfamilie en zijn vrouw gedeporteerd naar Sobibor. Jules was de enige van het transport van 1 juni 1943 die de oorlog heeft overleefd. Hij verloor in Sobibor een groot gedeelte van zijn familie en zijn vrouw, met wie hij pas getrouwd was. Bij de 'omkleedplaats' in Lager 2 in Sobibor werd Jules geselecteerd om te werken in een ander nabij liggend kamp.¹¹⁸ Hij heeft zeven verschillende kampen moeten doorstaan, maar hij heeft de oorlog weten te overleven.¹¹⁹

Jules Schelvis vond dat het verhaal van het vernietigingskamp Sobibor op de kaart moest worden gezet. In 1982 schreef hij zijn boek over zijn belevingen in de oorlog en in 1993 schreef hij een uitgebreid wetenschappelijk onderzoek over Sobibor. In 1999 richtte hij Stichting Sobibor op.¹²⁰

Harrold Deen werd geboren in Hilversum in 1922. Zijn ouders waren Levie en Marianne en hij had nog vier zussen en één broer. Harrold ging naar de HBS in Hilversum, wat nu het A. Roland Holst College is. Daarna ging hij naar school in Haarlem. Van Hilversum naar Haarlem reizen was voor Harrold in de oorlog gevaarlijk, want er was steeds de angst dat hij zou worden opgepakt. Harrold en zijn oudste zus werden opgeroepen. Na deze gebeurtenis begon het gezin te zoeken naar onderduikadressen. Het gezin werd opgesplitst. Harrold en Rebecca gingen ergens anders onderduiken dan de rest van het gezin. De broer en zus werden verraden door een NSB'er. Ze werden op 6 juli 1943 naar Westerbork gebracht, waar ze niet lang bleven. Op 16 juli 1943 werden Harrold en Rebecca vergast in Sobibor. Harrold werd twintig jaar oud en Rebecca zestien. De rest van de familie lukte het de oorlog te overleven door te onderduiken.¹²¹

Zuid-Holland

Rond de zestiende en zeventiende eeuw woonden er steeds meer Joden in Zuid-Holland. Onder hen voornamelijk artsen, slagers en handelaren. In 1811 ontstonden de Joodse gemeenten Gouda, Lekkerkerk en Schoonhoven. Wat ook te zien is op de kaart, is dat er buiten de grote steden om ook veel Joodse gemeenten waren ontstaan. In de tweede helft van de negentiende eeuw trokken veel Joden uit deze gemeenten naar de groteren steden.¹²² Vlak voor de oorlog was de Joodse gemeenschap van Den Haag de op één na grootste van Nederland.¹²³ Daarvoor was dit Rotterdam.¹²⁴

Na het bombardement van Rotterdam van 14 mei 1940, werden er ongeveer 1.200 Joodse Rotterdammers geëvacueerd en een paar maanden later vertrokken er veel Joodse vluchtelingen uit de stad.

De deportaties vanuit de provincie duurden ongeveer van juli 1942 tot juli 1943.¹²⁵ In de beginperiode werden de Joodse inwoners van de provincie eerst bevolen om zelf te vertrekken uit hun woonplaats, maar na een paar maanden werd er besloten dat er mensen van huis moesten worden gehaald, om later naar een verzamelpunt te brengen.¹²⁶ Een verzamelpunt waar veel Joden uit de provincie heen moesten, was een havenloods in Rotterdam, die Loods24 heette.¹²⁷ Strafgevallenen, Joden die ondergedoken zaten en waren ontdekt, kwamen onder andere terecht in het bekende Oranje Hotel (Huis van Bewaring) in Scheveningen.¹²⁸ Vanuit daar werden velen eerst vanuit Kamp Vught en daarna via Westerbork naar het oosten weggevoerd.¹²⁹

Foto rechts: De plek waar Loods24 stond in Rotterdam Zuid. Hier werden Joden vanuit de hele provincie verzameld om op transport gesteld te worden. Vandaag de dag staat hier een stiltemonument.¹³⁰

Op 26 februari 1943 werden meerdere Joodse ziekenhuizen, bejaardentehuizen en weeshuizen in Rotterdam ontruimd. Van tevoren werden alle bewoners en medewerkers van de tehuizen gearresteerd en naar het ziekenhuis genaamd 'Megon Hatsedek' gebracht, om ze vanaf daar te deporteren. Op deze dag zijn er 261 mensen op transport gesteld.¹³¹ Bijna al deze mensen zijn niet veel later vermoord in Sobibor.¹³² Op 17 maart 1943 werd het Centraal-Israëlitisch Wees- en doorgangshuis in Leiden leeggehaald door de bezetter. 50 kinderen en negen werknemers werden gearresteerd. Hiervan werden alle werknemers en 25 kinderen een paar dagen later weggevoerd naar

Sobibor, waar ze allen werden omgebracht.¹³³

Voor de kleinere gemeenschappen was het lastig om na de oorlog het Joodse leven te hervatten, aangezien bijna iedereen is omgebracht. Daar komt nog bij dat vele Joodse bezittingen zoals woningen na de bevrijding werden

Foto rechts: Een paar oude foto's van het Joodse weeshuis (links) en bejaardenhuis (rechts) in Rotterdam. Van het voormalige gebouw aan de Schietbaanlaan 42 is alleen de poort nog over, waarnaast een herdenkingsplaque is geplaatst in 1993.

toegekend aan niet-Joden.¹³⁴

Bron foto's Joodse weeshuis.¹³⁵

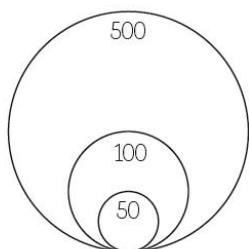
Er zijn uit de stad Rotterdam twee Joodse vrouwen die het vernietigingskamp hebben overleefd. Dit zijn Judith Eliazar en Sophia Huisman. Sophia, toen 17 jaar oud, was een van de medewerkers van het Joodse Ziekenhuis in Rotterdam, waar in februari 1943 een razzia is geweest. Sophia en Judith werden beide tewerkgesteld in het werkkamp Lublin-Majdanek, nadat ze in Sobibor waren geselecteerd. Sophia kwam aan het einde van de oorlog terecht in Theresienstadt en is daar bevrijd. Judith heeft veel verschillende werkkampen moeten doorstaan en is uiteindelijk bevrijd.¹³⁶

Elchanan (Egon) Stein (1911) werd geboren in Den Haag kwam uit een religieus joods gezin. Hij zat als middelbare scholier op het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam. Daarna studeerde hij klassieke letteren in Leiden en behaalde hij daar zijn doctoraal. Hij gaf privaatlessen op verschillende Lyceums in de provincie. In 1941 werd hij docent Oude Talen en Geschiedenis op het Joods Gemeentelijk Lyceum in Rotterdam. Leerlingen van hem zagen hem als een docent met een grote passie voor zijn vak en ze konden uren naar zijn verhalen luisteren. Met zijn vrouw Eslina (1917) woonde hij aan de Sonostraat 15 in Rotterdam en samen kregen zij in 1943 dochtertje Lea. Op 22 april 1943, toen Lea drie maanden oud was, werd het gezin naar Kamp Vught gestuurd. Het gezin werd daar uit elkaar gehaald, want Eslina en Lea werden met het zogenoemde kindertransport weggevoerd naar Sobibor. Op 11 juni werden moeder Eslina en dochtertje Lea in Sobibor vermoord in de gaskamers. Egon werd een maand later overgebracht naar Westerbork, waar hij 10 dagen verbleef. Op 16 juli 1943 werd hij direct na aankomst in Sobibor vergast.

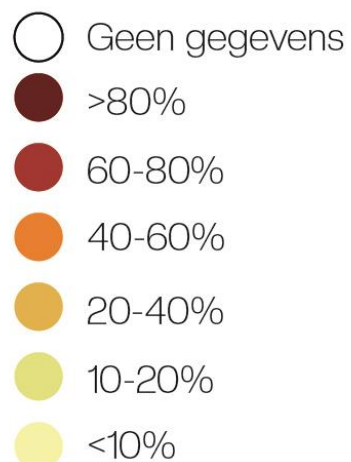
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 174
Hiervan overleeft 42,2% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de
gemeenschap

Er woonden voor de oorlog niet veel Joden in de provincie Zeeland, maar zoals op de kaart te zien is, is een groot gedeelte van de Joodse bevolking gedood in Sobibor. Dit is naar schatting ongeveer de helft.

Zeeland

Volgens historici is de Joodse gemeenschap in Zeeland nooit erg groot geweest. Echter was er al in de zeventiende eeuw een Joodse gemeente in Middelburg. Een andere stad met een grotere gemeente was Vlissingen. De gemeenten Goes en Zierikzee zijn in de jaren 30 van de twintigste eeuw bij de Joodse Gemeente van Middelburg gevoegd. Voor de oorlog woonden er in Zeeland tussen de 200 en 300 Joden. Joden en niet-Joden leefden door elkaar en Joden waren veelal opgenomen in de Zeeuwse samenleving.¹³⁷

In de jaren 30 probeerden duizenden Joden uit heel Nederland naar Engeland te vluchten. Dit gebeurde onder andere via de Zeeuwse Stoomvaartmaatschappij. Velen werden echter niet toegelaten in Engeland. Zo'n 248 personen strandden weer in Zeeland en het Zeeuwsch Comité tot Steunverlening aan de Joodsche Vluchtelingen probeerde de Joden onder andere onderdak en financiële steun te bieden.

Zo'n 31 Zeeuwse Joden is het wel gelukt om via Zeeland naar Engeland te vluchten.¹³⁸

In maart 1942 werden bijna alle Joodse Zeelanders gedwongen de provincie te verlaten om in Amsterdam te wonen. Vanuit daar vonden de deportaties plaats. Iedereen werd eerst verzameld op het station in Middelburg. Hiervoor werden van de Joden hun waardevolle bezittingen al afgenomen.¹³⁹

De herdenkingsplaquette die is geplaatst in de hal van Station Middelburg.

Een klein deel van de Joodse Zeelanders overleefde de oorlog, door onder te duiken.¹⁴⁰ Veel Joden die vanuit Zeeland tevergeefs probeerden te vluchten naar Engeland zijn ook slachtoffer geworden van de vervolgingen. Velen hiervan overleven de oorlog niet. De voorman van het Zeeuwsch Comité tot Steunverlening aan de Joodsche Vluchtelingen genaamd Rube Hiegenlieg was verantwoordelijk voor het helpen van de 248 lotgenoten, maar ook hij werd gedeporteerd. Op 16 juli 1943 werd hij en zijn familie vermoord in Sobibor.¹⁴¹

Een erg groot gedeelte van het Joodse leven in Zeeland is tijdens de oorlog weggevaagd. De provincie heeft tot op heden nog wel een kleine hechte Joodse Gemeenschap.¹⁴²

Henri Heertje (1913) was getrouwd met Evalina Schoolmeester (1915) en samen woonden ze in Middelburg. Toen Henri 21 was behaalde hij zijn doctoraal in sociale aardrijkskunde. In 1937 werd hij leraar aardrijkskunde aan het Rijks HBS in Middelburg. Hij was een geliefde en hard werkende leraar op deze school. In november 1940 werd hij ontslagen, omdat hij Joods was. Henri en zijn vrouw Evalina werden op 23 juli 1943 vermoord in Sobibor. Henri werd 29 jaar oud en Evalina 27 jaar oud.¹⁴³ Dit echtpaar wordt herdacht in

Middelburg met een Stolpersteine. Ook kent Middelburg een Joods Monument, waar onder andere de namen van Henri en Evalina op staan vermeldt.¹⁴⁴

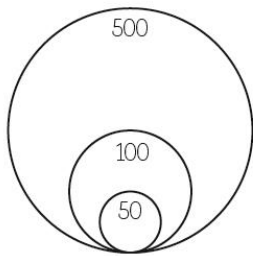
Foto links: Het Joodse namenmonument in Middelburg. Hierop staan de namen van 72 Zeeuwse slachtoffers vermeld.¹⁴⁵

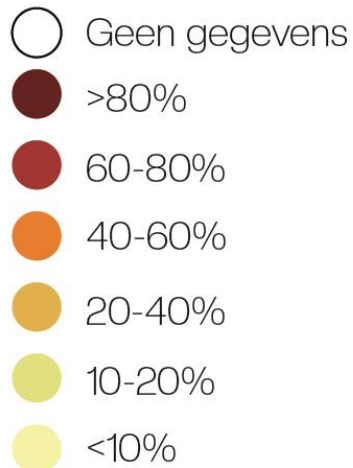
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 2.281
Hiervan overleeft 51,9% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Op de kaart is onder andere te zien dat er naar verhouding minder Joden uit de kleine gemeenten uit de provincie zoals Oosterhout en Oisterwijk zijn gedeporteerd naar Sobibor. Dit zou kunnen liggen aan dat een groot deel van de Joodse bevolking al in 1942 is gedeporteerd. Echter was dit wel een groot deel van de Joodse bevolking uit deze woonplaatsen.

Noord-Brabant

Sinds de middeleeuwen wonen er Joden in de provincie Noord-Brabant.¹⁴⁶ Vanaf dat Noord-Brabant een officieel erkend Nederlandse provincie werd, in 1796, bloeide de Joodse gemeenschap in de provincie op.¹⁴⁷ In de jaren 30 van de twintigste eeuw groeide de Joodse bevolking in Noord-Brabant, door de vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk, met ongeveer 660 mensen. Een aantal Joodse vluchtelingen werden via Noord-Brabant doorgeleid naar België en Engeland. Vaak de meer welgesteldere Joden, vestigden zich in steden in de provincie.¹⁴⁸ Veel Joodse Noord-Brabanders waren werkzaam in de handel of industrie, zoals schoenen, hoeden en sigarenindustrie.¹⁴⁹

Na de Duitse inval probeerde een aantal Joodse inwoners van de provincie te vluchten naar België, Frankrijk of Engeland. Het lukte maar een paar mensen om echt te vluchten. Sommige Joden vreesden erg voor de vervolging en zagen geen uitweg meer. Er zijn gevallen zelfdoding bekend onder Joodse Noord-Brabanders.¹⁵⁰

De deportaties begonnen in augustus 1942 en in september 1943 werd Noord-Brabant 'Jodenvrij' verklaard. Op 28 augustus 1942 kregen honderden Joden uit de provincie het bevel om zich te melden op een verzamelpunt in 's-Hertogenbosch. Twee derde van deze mensen meldden zich en werden weggevoerd naar Westerbork. In Noord-Brabant vonden er relatief weinig razzia's plaats. Mensen werden dus niet uit hun huis gehaald maar meldden zich na een oproep op een verzamelpunt.¹⁵¹ Vlak onder 's-Hertogenbosch werd in 1942 Kamp Vught gebouwd. Het project kostte 15 miljoen gulden, en dit werd betaald met de bezittingen van Joden in Nederland, die door de bezetter waren afgepakt.¹⁵² Vanaf januari 1943 werden de eerste gevangenen ondergebracht in dit kamp.¹⁵³ Vanaf maart 1943 moesten Joden uit Noord-Brabant en omliggende provincies zich melden in Kamp Vught. Onder hen waren vooral ouderen. Ouderen werden wat langer vrijgesteld van deportatie dan anderen. De Joodse bevolking werd verteld dat ze moesten gaan werken in Oost-Europa, dus ouderen werden in eerste instantie niet opgeroepen, om onrust te voorkomen.¹⁵⁴ In april reisden Joden uit verschillende plaatsen in de provincie met de bus naar Kamp Vught.¹⁵⁵ Vanuit dit kamp werden Joden via Westerbork naar de concentratiekampen en vernietigingskampen in het oosten van Europa gestuurd. Op 6 en 7 juni moesten kinderen, tussen de 0 en 16 jaar, samen met een ouder op transport. In totaal zijn dit 3014 mensen, die allemaal drie dagen later zijn vergast in vernietigingskamp Sobibor.¹⁵⁶ Minimaal 1.800 slachtoffers hiervan waren kinderen.¹⁵⁷

Volgens de statistieken overleefde een helft van de in 1941 geregistreerde Joden in Noord-Brabant de oorlog. Wat opvalt is dat het aantal overlevenden per plaats verschillend is. In Bergen op Zoom en Waalwijk overleefde twee derde van de Joden de oorlog, in Eindhoven 60%, in Breda en Tilburg ongeveer 50%, in Oss, Veghel en 's-Hertogenbosch ongeveer een derde en in Boxmeer nog geen 20%. Rondom sommige plaatsen was het makkelijker voor Joden om onder te duiken. Corruptie en collaboratie in het lokale bestuur speelde ook een rol in de overlevingskansen.¹⁵⁸

Monument kindertransport. ¹⁵⁹
Plaquette station Vught. ¹⁶⁰

Foto rechts: Het monument waarmee het Kindertransport vanuit Kamp Vught wordt herdacht. De namen van 1.269 kinderen staan vermeld op het monument.

Foto links: Plaquette geplaatst in de stationshal van station Vught.

Clara Rozetta den Hartog werd geboren op 22 februari 1920 in Oss en woonde met haar vader Simon, haar moeder Elvira en oudere broer Joël aan de Molenstraat 69.

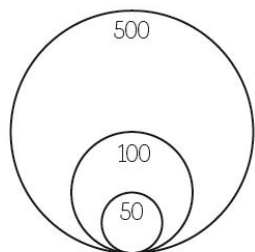
Op 12 februari 1943 werd Clara vanuit de gevangenis overgebracht naar kamp Vught. Clara zat daarvoor waarschijnlijk ondergedoken, daarom zat ze eerst opgesloten in de gevangenis. Op 31 maart werd Clara doorgestuurd naar Westerbork. Daar is ze niet lang geweest. Op 6 april werd ze op transport gezet naar Sobibor. Ze was een strafgeval vanwege haar onderduik en in Westerbork was de regel dat strafgevallenen sneller op transport naar het oosten moesten.

Ongeveer drie dagen later kwam Clara aan in Sobibor. Ze werd, samen met een kleine groep andere ongehuwde vrouwen, geselecteerd om te werken. Zij werden in het kamp gedwongen de bezittingen van vermoorde gevangenen te sorteren. Een dag voordat de opstand uitbrak, op 13 oktober 1943, werd Clara om het leven gebracht. Ooggetuigen beweerden dat ze is doodgeschoten. Clara werd 23 jaar. Haar ouders en broer overleefden de oorlog. ¹⁶¹

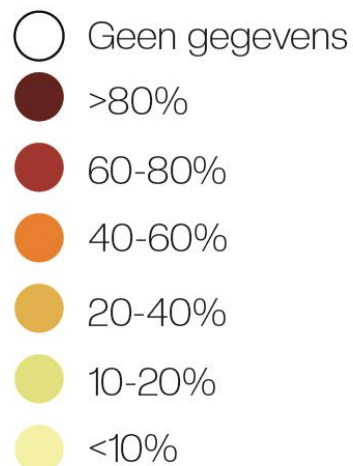
Aantal Joodse inwoners in de provincie in 1941: 1.441
Hiervan overleeft 51,2% de oorlog niet.

Legenda

Aantal slachtoffers van Sobibor per Joodse gemeente

Percentage van de gemeenschap

Zoals op de kaart te zien is, lopen de slachtofferaantallen wat uiteen per woonplaats. Een groot gedeelte van de Joodse bevolking uit Limburg was in 1942 al gedeporteerd.

Limburg

In Limburg wonen al sinds de dertiende eeuw Joden. Maastricht kende in de veertiende eeuw een periode van vervolgingen van de Joden, waar een groot deel van de bevolking werd weggevaagd.¹⁶² Toen Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd gevormd van Nederland, België en Luxemburg in 1815, kwamen er grotere groepen Joden in de Limburgse steden te wonen.¹⁶³

Het ledental van de Joodse gemeenten in Limburg liepen rond het einde van de negentiende eeuw terug. In Maastricht bleven wel veel Joden wonen en in de jaren 30 van de twintigste eeuw groeide de gemeente nog meer, door het grote aantal vluchtelingen uit Oost-Europa en Duitsland. Veel Joden waren werkzaam in de handel of hadden zelf een winkel of een fabriek.¹⁶⁴

De transporten uit Limburg vonden plaats van mei 1942 tot april 1943. Vanuit Limburg vonden drie grootschalige deportaties plaats in 1942. Mensen werden opgelegd zich te melden in Maastricht, maar ook werden er mensen uit hun huis gehaald.

Daarna, in 1943, bleven vooral de ouderen en zieken over in de provincie.¹⁶⁵ Deportaties in 1943 gingen vanuit Kamp Vught. Rond 7 en 8 april 1943 zaten er rond de 100 Limburgers vast in Kamp Vught, onder 's-Hertogenbosch. De overgrote meerderheid van deze groep was boven de 60 jaar oud. De Joodse bevolking werd verteld dat ze moesten gaan werken in Oost-Europa, dus ouderen werden eerst niet opgeroepen, om meer onrust te voorkomen. Door deze gang van zaken in Limburg, is het zo dat mannen van 16 tot 50 jaar werden weggevoerd naar werkkampen, vrouwen en kinderen naar Auschwitz en ouderen werden vermoord Sobibor.¹⁶⁶ De volledige groep van 100 mensen werd op 14 mei in Sobibor omgebracht. Dit waren de laatste Limburgse Joden die zijn

opgepakt.¹⁶⁷

Een beeld uit een amateurfilm waarin is te zien hoe Joodse gezinnen uit Gennep hun woonplaats verlaten. Een paar maanden later zijn de mensen in Sobibor vermoord.¹⁶⁸ Over Joodse gezinnen uit Gennep is een kinderboek geschreven genaamd 'Sterrenkinderen' door Gerard Sonnemans.¹⁶⁹

Jacob Benedik (1870) werd geboren in Schimmert, een dorp vlakbij Beek. Hij kwam uit een familie van handelaren in vee, vlees en dierenhuiden. Hij trouwde in 1899 met de Duitse Johanna. Ze gingen in Beek wonen. Daar kreeg het echtpaar samen vier kinderen. Jacob vormde samen met een andere veehandelaar het bestuur van de plaatselijke synagoge van Beek. Tijdens de oorlog werden eerst de jongere Joodse inwoners van Limburg opgeroepen. In 1943 woonden er vrijwel alleen nog maar oudere Joden in Limburg, waaronder Jacob en Johanna. Hun kinderen en kleinkinderen waren al eerder op transport gesteld. Op 8 april meldde het echtpaar zich in Kamp Vught, waarna

ze 8 maart Doorgangskamp Westerbork bereikten. Op 11 mei vertrok het transport naar Sobibor, waar naast Jacob en Johanna veel ouderen in werden vervoerd in goederenwagons. Dit transport wordt ook wel 'het Ouderentransport' genoemd. Jacob en Johanna werden op 14 mei 1943 vergast in Sobibor. Een van hun zoons wist de oorlog te overleven door onder te duiken.¹⁷⁰

Monument Roermond.¹⁷¹

Het Joodse namenmonument in Roermond. Op dit monument staan de namen van 133 slachtoffers vermeld.

Eindnoten

- ¹ Schelvis, J., *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 1993).
- ² Stichting Sobibor, 'Geschiedenis', [Geschiedenis - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 24 april 2023).
- ³ Anne Frank Stichting, 'Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa', [Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa | Anne Frank Stichting](#) (geraadpleegd op 8 april 2023).
- ⁴ Rens, van, M., Rens, van, H., *Limburg is Judenfrei - Jodendeportaties uit Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, een drama in drie bedrijven* (z.p. z.j.).
- ⁵ Stichting Sobibor, 'De negentien transport', [De negentien transporten - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 7 april 2023).
- ⁶ Stichting Sobibor, 'Geschiedenis', [Geschiedenis - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 24 april 2023).
- ⁷ Joods Cultureel Kwartier, 'De Joodse Gemeenten in Nederland', [De Joodse gemeenten in Nederland - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 10 maart 2023).
- ⁸ Joods Cultureel Kwartier, 'Delfzijl', [Delfzijl - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 10 maart 2023).
- ⁹ Joods Cultureel Kwartier, 'De Joodse Gemeenten in Nederland', [De Joodse gemeenten in Nederland - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 10 maart 2023).
- ¹⁰ Croes, M. T., Tammes, T. M. L., *Gif laten wij niet voortbestaan' : een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945.* (z.p. 2004)
- ¹¹ Joods Cultureel Kwartier, 'Chronologie van de jodenvervolg', [Chronologie van de jodenvervolg - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 10 maart 2023).
- ¹² NOS Nieuws, 'Meer Groningse Joden vermoord dan gedacht: 90 procent overleefde WO II niet', [Meer Groningse Joden vermoord dan gedacht: 90 procent overleefde WO II niet \(nos.nl\)](#) (geraadpleegd op 12 maart 2023).
- ¹³ Synagoge Groningen, 'Joods Groningen – Geschiedenis', [Synagoge Groningen | Joods Groningen](#) (geraadpleegd op 10 maart 2023).
- ¹⁴ Canon van Nederland, 'Deportaties', [Deportaties - Canon van Nederland](#) (geraadpleegd op 14 maart 2023).
- ¹⁵ Joods Cultureel Kwartier, 'Groningen', [Groningen - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 14 maart 2023).
- ¹⁶ Joods Groningen, 'Historie der Joden in Groningen', [Historie der joden in Groningen – Joods Groningen](#) (geraadpleegd op 14 maart 2023).
- ¹⁷ Joods Groningen, 'Historie der Joden in Groningen', [Historie der joden in Groningen – Joods Groningen](#) (geraadpleegd op 14 maart 2023).
- ¹⁸ Canon van Nederland, 'Deportaties', [Deportaties - Canon van Nederland](#) (geraadpleegd op 14 maart 2023).
- ¹⁹ NOS Nieuws, 'Meer Groningse Joden vermoord dan gedacht: 90 procent overleefde WO II niet', [Meer Groningse Joden vermoord dan gedacht: 90 procent overleefde WO II niet \(nos.nl\)](#) (geraadpleegd op 12 maart 2023).
- ²⁰ Joods Monument, 'Sperre', [Sperre \(joodsmonument.nl\)](#) (geraadpleegd op 12 maart 2023).
- ²¹ Sobibor Interviews, 'Elie Cohen', [Elie Cohen - Sobibor Interviews](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ²² Stichting Sobibor, 'De negentien transport', [De negentien transporten - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ²³ Sobibor Interviews, 'Elie Cohen', [Elie Cohen - Sobibor Interviews](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ²⁴ Dohle, M., *Sprekende stenen: Stolpersteine in de Schilderswijk Groningen* (Assen 2021).
- ²⁵ Joods Groningen, 'Beth Zekenim', [Beth Zekenim – Joods Groningen](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ²⁶ RTV Noord, 'Emotionele onthulling struikelstenen bij Joods bejaardentehuis: 'Bizar wat hier is gebeurd'', [Emotionele onthulling struikelstenen bij Joods bejaardentehuis: 'Bizar wat hier is gebeurd' - RTV Noord](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).

-
- ²⁷ De geschiedenisbibliotheek van Groningen, 'Beth Zekenim', [Beth Zekenim > De Geschiedenisbibliotheek van Groningen \(geschiedenisbibliotheekgroningen.nl\)](https://www.geschiedenisbibliotheekgroningen.nl) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ²⁸ Drenthe in de oorlog, 'Joodse gemeenschap in Friesland/Noordwolde', [Joodse gemeenschap in Friesland/Noordwolde - Jodenvervolging - Drenthe in de oorlog](https://www.joodsegemeenschapinfrriesland.nl) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ²⁹ Joods Cultureel Kwartier, 'Leeuwarden', [Leeuwarden - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](https://www.jck.nl) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ³⁰ Historisch Centrum Leeuwarden, *Stadswandeling LEEUWARDEN: Sporen van joods leven* (2e druk; Leeuwarden 2013).
- ³¹ Ondergedoken in Fryslân, 'Onderduiken in Friesland', [Onderduiken in Friesland | Ondergedoken in Fryslân \(ondergedokeninfryslan.nl\)](https://www.underduikeninfryslan.nl) (geraadpleegd op 23 maart 2023).
- ³² Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'HARLINGEN, 'JOODS MONUMENT'', [Harlingen, 'Joods monument' - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](https://www.ncomite4en5mei.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ³³ Oorlogsbronnen, 'Eerste transport van Joden uit Leeuwarden naar Westerbork, 20-08-1942', [Eerste transport van Joden uit Leeuwarden naar Westerbork, 20-08-1942 - Netwerk Oorlogsbronnen](https://www.oorlogsbronnen.nl) (geraadpleegd op 23 maart 2023).
- ³⁴ Joods Cultureel Kwartier, 'Leeuwarden', [Leeuwarden - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](https://www.jck.nl) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- ³⁵ Tresoar, 'Verloren Oorlogskind Harry Davids', <https://www.tresoar.nl/vertellen/verhalen/6270167ff9b97a00129cc034> (geraadpleegd op 23 maart 2023).
- ³⁶ VPRO, 'Verloren Oorlogskind', ['Verloren Oorlogskind' - OVT - VPRO](https://www.vpro.nl) (geraadpleegd op 23 maart 2023).
- ³⁷ Tresoar, 'Verloren Oorlogskind Harry Davids', <https://www.tresoar.nl/vertellen/verhalen/6270167ff9b97a00129cc034> (geraadpleegd op 23 maart 2023).
- ³⁸ Westerborkportretten, 'Dora de Bruin', [Dora de Bruin - Westerbork Portretten](https://www.westerborkportretten.nl) (geraadpleegd op 23 maart 2023).
- ³⁹ Leader Zuidoost-Drenthe, 'Het joodse leven in Drenthe', [Het joodse leven in Drenthe - Leader Zuidoost Drenthe](https://www.leaderzuidoostdrenthe.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴⁰ Sjoa Drenthe, 'De Nederlandse Joden', [De Nederlandse Joden \(sjoa-drenthe.nl\)](https://www.sjoa-drenthe.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴¹ Joods.nl, 'De Joden van Meppel', [De Joden van Meppel | Joods.nl Nieuws](https://www.joods.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴² Oud-Schoonebeek.nl, 'Drenthe en de Joden', [Drenthe en de Joden \(oud-schoonebeek.nl\)](https://www.oud-schoonebeek.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴³ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Bouw', [Bouw - Kamp Westerbork](https://www.kampwesterbork.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴⁴ Drenthe in de oorlog, '107.000 Joden afgevoerd met 93 treinen vanuit kamp Westerbork', [Jodenvervolging - Drenthe in de oorlog](https://www.drentheindeoorlog.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴⁵ Drenthe in de oorlog, '107.000 Joden afgevoerd met 93 treinen vanuit kamp Westerbork', [Jodenvervolging - Drenthe in de oorlog](https://www.drentheindeoorlog.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴⁶ Ridderbos, J., *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen* (Assen z.j.).
- ⁴⁷ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'HARLINGEN, 'JOODS MONUMENT'', [Harlingen, 'Joods monument' - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](https://www.ncomite4en5mei.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁴⁸ Ridderbos, J., *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen* (Assen z.j.).
- ⁴⁹ Drenthe in de oorlog, '107.000 Joden afgevoerd met 93 treinen vanuit kamp Westerbork', [Jodenvervolging - Drenthe in de oorlog](https://www.drentheindeoorlog.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁵⁰ *Ibidem*.
- ⁵¹ 75 jaar vrijheid, "Met de Jodendeportatie werd een gat geslagen in de Daler gemeenschap", ['Met de Jodendeportatie werd een gat geslagen in de Daler gemeenschap' - 75 Jaar Vrijheid](https://www.75jaarvrijheid.nl) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁵² Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Rondleidingen Sobibor', [404 - Pagina niet gevonden \(kampwesterbork.nl\)](https://www.kampwesterbork.nl) (geraadpleegd 24 maart 2023).

-
- ⁵³ Westerborkportretten, 'Henri Levi', [Henri Levi - Westerbork Portretten](#) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁵⁴ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'ASSEN, 'JOODS GRAFMONUMENT' (1)', [Assen, 'Joods grafmonument' \(1\) - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd 24 maart 2023).
- ⁵⁵ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'HOOGVEEEN, 'JOODS MONUMENT'', [Hoogeveen, 'Joods monument' - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 24 maart 2023).
- ⁵⁶ Stenenarchief, 'Afgerond onderzoek naar begraafplaatsen in Overijssel', [Overijssel – Stichting Het Stenen Archief](#) (geraadpleegd op 28 maart 2023).
- ⁵⁷ Historische Vereniging Avereest, 'Joods Leven in Overijssel', [Joods Leven in Overijssel - Historische Vereniging Avereest \(hvavereest.nl\)](#) (geraadpleegd op 28 maart 2023).
- ⁵⁸ Mijn stad mijn dorp, 'Joods leven in Twente en aangrenzend Duitsland, 1930-1960', [Joods leven in Twente en aangrenzend Duitsland, 1930-1960 - MijnStadMijnDorp](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁵⁹ *Ibidem*.
- ⁶⁰ Oorlogsbronnen, 'Razzia van Twente', [Razzia van Twente - Netwerk Oorlogsbronnen](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁶¹ Mijn stad mijn dorp, 'De Jodenvervolging in Zwolle, 1940-1945', [De Jodenvervolging in Zwolle, 1940-1945 - MijnStadMijnDorp](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁶² Stichting Zwolse Stolpersteine, *Gedeporteerden Zwolle 8-10 april 1943* (Zwolle 2022).
- ⁶³ Joods Monument, 'de mogelijkheid gegeven om per bus te reizen'. De deportatie van bejaarde Joodse Zwollenaren naar Westerbork op 8 april 1943', ['de mogelijkheid gegeven om per bus te reizen'. De deportatie van bejaarde Joodse Zwollenaren naar Westerbork op 8 april 1943 \(joodsmonument.nl\)](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁶⁴ Croes, M. T., Tammes, T. M. L., *Gif laten wij niet voortbestaan' : een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. (z.p. 2004)
- ⁶⁵ Mijn stad mijn dorp, 'Joods leven in Twente en aangrenzend Duitsland, 1930-1960', [Joods leven in Twente en aangrenzend Duitsland, 1930-1960 - MijnStadMijnDorp](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁶⁶ Schelvis, J., *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 1993).
- ⁶⁷ Trouw, 'Selma Engel-Wijnberg (1922-2018) overleefde de hel, maar de Holocaust was nooit ver weg', [Selma Engel-Wijnberg \(1922-2018\) overleefde de hel, maar de Holocaust was nooit ver weg \(trouw.nl\)](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁶⁸ Stichting Sobibor, 'Opstand in Sobibor', [Opstand in Sobibor - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁶⁹ Sobibor Interviews, 'Jetje en Sientje Veterman', [Jetje en Sientje Veterman - Sobibor Interviews](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁷⁰ ORT and the Displaced Person Camps, 'Kaunitz', [Kaunitz - ORT and the DP Camps](#) (geraadpleegd op 10 mei 2023).
- ⁷¹ RTV Oost, 'Voor het eerst in Overijssel foto opgedoken van deportatie Joden', [Voor het eerst in Overijssel foto opgedoken van deportatie Joden - RTV Oost](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁷² Westerborkportretten, 'Simon, Gerta en Lotte Blein', [Simon, Gerta en Lotte Blein - Westerbork Portretten](#) (geraadpleegd op 29 maart 2023).
- ⁷³ Stenenarchief, 'Afgerond onderzoek naar begraafplaatsen in Gelderland', [Gelderland – Stichting Het Stenen Archief](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁷⁴ Joods Cultureel Kwartier, 'Arnhem', [Arnhem - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁷⁵ Joods monument Arnhem, 'Arnhem, een bloeiende Joodse gemeente', [Joods Monument Arnhem - Geschiedenis - Arnhem, een bloeiende Joodse gemeente](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁷⁶ Omroep Gld, 'Niet alleen Amsterdam, maar ook Gelderland had een omvangrijk Joods leven', [Niet alleen Amsterdam, maar ook Gelderland had een omvangrijk Joods leven - Omroep Gelderland \(gld.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁷⁷ Joods Cultureel Kwartier, 'Arnhem', [Arnhem - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁷⁸ Omroep Gld, 'Eerste Jodenrazzia in Gelderland, 70 mannen afgevoerd naar Mauthausen', [Eerste Jodenrazzia in Gelderland, 70 mannen afgevoerd naar Mauthausen - Omroep Gelderland \(gld.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).

-
- ⁷⁹ Gelderland herdenkt, 'Dreiging, terreur, uitsluiting, vervolging en deportatie', [Jodenvervolging - Gelderland Herdenkt](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸⁰ Oorlog in Nijmegen, 'Deportatie Joden april 1943 en declaratie kosten deportaties', [Deportatie Joden april 1943 en declaratie kosten deportaties \(oorloginnijmegen.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸¹ Gelders archief, 'Beknopte geschiedenis van de joodse gemeente Arnhem', [3. Beknopte geschiedenis van de joodse gemeente Arnhem \(Gelders Archief\) - Gelders Archief](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸² Tubantia, 'Nazaten Joodse onderduiker bezoeken plek verraden schuilplaats bij Eibergen', [Nazaten Joodse onderduiker bezoeken plek verraden schuilplaats bij Eibergen | Achterhoek | tubantia.nl](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸³ Tubantia, 'Nazaten Joodse onderduiker bezoeken plek verraden schuilplaats bij Eibergen', [Nazaten Joodse onderduiker bezoeken plek verraden schuilplaats bij Eibergen | Achterhoek | tubantia.nl](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸⁴ Munkhof, van den, L., *Willy Bühe, 'administrateur' van de Jodenvervolging in Gelderland en Overijssel* (z.p. z.j.).
- ⁸⁵ Achterhoek Nieuws, 'Joodse wandelroute voor Eibergenaar Jack Herschel', [Joodse wandelroute voor Eibergenaar Jack Herschel | Het laatste nieuws uit Borculo en Ruurlo \(achterhoeknieuwsborculoruurlo.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸⁶ Traces of war, 'Joods Monument Arnhem', [Joods Monument Arnhem - Arnhem - TracesOfWar.nl](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸⁷ Gilde Amersfoort, 'Joods Amersfoort', [Joods Amersfoort - Gilde Amersfoort](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸⁸ Joods Cultureel Kwartier, 'Utrecht', [Utrecht - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁸⁹ Croes, M., *Jodenvervolging in Utrecht* (Amsterdam 2001).
- ⁹⁰ DUIC, 'Het Jodenrijtje en het joodse leven in Utrecht', [Het Jodenrijtje en het joodse leven in Utrecht | De Utrechtse Internet Courant \(duic.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹¹ Oorlogsbronnen, 'Joodsche Raad van Utrecht', [Joodsche Raad van Utrecht - Netwerk Oorlogsbronnen](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹² Nationaal Monument Kamp Amersfoort, 'EPG 1943-45', [EPG 1943-45 - Kamp Amersfoort](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹³ Croes, M., *Jodenjacht in de provincie Utrecht* (Utrecht 2004).
- ⁹⁴ Joods Cultureel Kwartier, 'Amersfoort', [Amersfoort - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹⁵ ART1MN *Factsheet Joden In Utrecht De Waarde Van Het Leven Staat Centraal* (z.p. z.j.).
- ⁹⁶ Joods Monument, 'Gezin Smaling-Oppenheimer', (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹⁷ Joods Monument, 'Over Herta Oppenheimer', [Over Herta Oppenheimer \(joodsmonument.nl\)](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹⁸ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'UTRECHT, JOODS MONUMENT', [Utrecht, Joods Monument - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ⁹⁹ Traces of war, 'Joods Monument "Een Familiefoto" Woerden', [Joods Monument "Een Familiefoto" Woerden - Woerden - TracesOfWar.nl](#) (geraadpleegd op 6 april 2023).
- ¹⁰⁰ Boekman, E., *De verspreiding der Joden over Nederland* (Amsterdam 1934).
- ¹⁰¹ Joodse geschiedenis Amsterdam, 'Joodse geschiedenis van Amsterdam', [Joodse geschiedenis van Amsterdam | Joodse Geschiedenis Amsterdam](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰² Joods Cultureel Kwartier, 'Geschiedenis van de joden in Amsterdam', [Geschiedenis van de joden in Amsterdam - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰³ Joodse geschiedenis Amsterdam, 'Joodse geschiedenis van Amsterdam', [Joodse geschiedenis van Amsterdam | Joodse Geschiedenis Amsterdam](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰⁴ Museum Alkmaar '40-'45, 'Jodenvervolging', [Alkmaar '40-'45 - Jodenvervolging \(museumalkmaar40-45.nl\)](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰⁵ Joodse geschiedenis Amsterdam, 'Joodse geschiedenis van Amsterdam', [Joodse geschiedenis van Amsterdam | Joodse Geschiedenis Amsterdam](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).

- ¹⁰⁶ Noordhollands Dagblad, 'De Haarlemse joodse gemeenschap werd grotendeels weggevaagd', [De Haarlemse joodse gemeenschap werd grotendeels weggevaagd | Noordhollands Dagblad](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰⁷ Joodse geschiedenis Amsterdam, 'Joodse geschiedenis van Amsterdam', [Joodse geschiedenis van Amsterdam | Joodse Geschiedenis Amsterdam](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰⁸ Oneindig Noord-Holland, 'S.L.A. Plekker: NSB-burgemeester van Haarlem en de jodenvervolging', [S.L.A. Plekker: NSB-burgemeester van Haarlem en de jodenvervolging - ONH](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹⁰⁹ Geschiedenis lokaal Amsterdam, 'Deportaties', [Deportaties \(geschiedenislokaalamsterdam.nl\)](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁰ Joods Cultureel Kwartier, 'Chronologie van de jodenvervolging', [Chronologie van de jodenvervolging - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹¹ Vlis, van der, I., *Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- ¹¹² Geheugen van Oost, '20 JUNI 1943', [20 JUNI 1943 - Geheugen van Oost](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹³ Oorlogsbronnen, 'Razzia Amsterdam 29 september 1943', [Razzia Amsterdam 29 september 1943 - Netwerk Oorlogsbronnen](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁴ NH Nieuws, 'Achter de foto: Joden moeten zich verzamelen voor een razzia', [Achter de foto: Joden moeten zich verzamelen voor een razzia - NH Nieuws](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁵ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'AMSTERDAM, GEVELSTENEN IN HET VOORMALIG JOODS MEISJESWEESHUIS', [Amsterdam, gevelstenen in het voormalig Joods Meisjesweeshuis - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁶ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'AMSTERDAM, GEVELSTENEN IN HET VOORMALIG JOODS MEISJESWEESHUIS', [Amsterdam, gevelstenen in het voormalig Joods Meisjesweeshuis - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁷ Sobibor Interviews, 'Nederlandse overlevenden', [Nederlandse overlevenden - Sobibor Interviews](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁸ Stichting Sobibor, 'Jules Schelvis', [Jules Schelvis - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹¹⁹ KRO NCRV, 'Jules Schelvis overleefde Sobibor: "Hij wilde precies weten wat daar gebeurd was"', [Jules Schelvis overleefde Sobibor: "Hij wilde precies weten wat daar gebeurd was" | KRO-NCRV](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹²⁰ Stichting Sobibor, 'Jules Schelvis', [Jules Schelvis - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹²¹ Westerborkportretten, 'Harrold Deen', [Harrold Deen - Westerbork Portretten](#) (geraadpleegd op 11 april 2023).
- ¹²² Geschiedenis lokaal Midden-Holland, 'Thema Joods Leven', [Joods leven \(geschiedenislokaalmiddenholland.nl\)](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²³ Stichting Joods Erfgoed Den Haag, 'Augustus 1942 – begin razzia's en deportaties in Den Haag', [Augustus 1942 – begin razzia's en deportaties in Den Haag – Joods Erfgoed Den Haag](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²⁴ Joods Cultureel Kwartier, 'Rotterdam', [Rotterdam - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²⁵ Canon van Nederland, 'Zuid-Holland in de Tweede Wereldoorlog', [Zuid-Holland in de Tweede Wereldoorlog - Canon van Nederland](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²⁶ Stichting Joods 24 en joods kindermemorial, 'Joods 24 en Joods Kindermemorial Rotterdam', [Joods 24 en Joods Kindermemorial Rotterdam. Een vergeten geschiedenis. \(joods24rotterdam.nl\)](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²⁷ Canon van Nederland, 'Zuid-Holland in de Tweede Wereldoorlog', [Zuid-Holland in de Tweede Wereldoorlog - Canon van Nederland](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²⁸ Nationaal Monument Oranjehotel, 'Nationaal Monument Oranjehotel', [Nationaal Monument Oranjehotel | Scheveningen](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹²⁹ Oorlogsbronnen, 'Mimi Betsy Rosenbaum', [Mimi Betsy Rosenbaum \(Den Haag, 1 juni 1930 - Sobibor, 11 juni 1943\) - Netwerk Oorlogsbronnen](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³⁰ ID tours Rotterdam, 'Hoe gewoon is het dat we de Jodenvervolging in Rotterdam herdenken?', [Hoe gewoon is het dat we de Jodenvervolging in Rotterdam herdenken? \(idtoursrotterdam.com\)](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).

-
- ¹³¹ Stichting loods 24 en joods kindermemorial, 'Loods 24 en Joods Kindermemorial Rotterdam', [Loods 24 en Joods Kindermemorial Rotterdam. Een vergeten geschiedenis. \(loods24rotterdam.nl\)](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³² Oorlogsbronnen, 'Razzia Joods ziekenhuis Rotterdam', [Razzia Joods ziekenhuis Rotterdam - Netwerk Oorlogsbronnen](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³³ Oorlogsbronnen, 'Razzia Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis Leiden', [Razzia Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis Leiden - Netwerk Oorlogsbronnen](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³⁴ Erfgoedhuis Zuid-Holland, 'Terugblik inspiratiebijeenkomst Joods erfgoed: Leven in de Mediene', [Joods erfgoed - Erfgoedhuis Zuid-Holland \(erfgoedhuis-zh.nl\)](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³⁵ Rijnmond, 'Tachtig jaar geleden worden 261 Joodse wezen, zieken en bejaarden op één dag weggevoerd uit Rotterdam', [Tachtig jaar geleden worden 261 Joodse wezen, zieken en bejaarden op één dag weggevoerd uit Rotterdam - Rijnmond](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³⁶ Sobibor Interviews, 'Judith Eliazar en Bertha Ensel', [Judith Eliazar en Bertha Ensel - Sobibor Interviews](#) (geraadpleegd op 16 april 2023).
- ¹³⁷ Oorlog Zeeland, 'INLEIDING: JODEN IN ZEELAND', [Inleiding: Joden in Zeeland \(oorlogzeeland.nl\)](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹³⁸ Oorlog Zeeland, 'INLEIDING: JODEN IN ZEELAND', [Inleiding: Joden in Zeeland \(oorlogzeeland.nl\)](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹³⁹ Etty Hillesum Huis, 'Joodse geschiedenis Zeeland', [Joodse geschiedenis Zeeland - Etty Hillesum Huis](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴⁰ Joods Cultureel Kwartier, 'Middelburg', [Middelburg - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴¹ Oorlog Zeeland, 'INLEIDING: JODEN IN ZEELAND', [Inleiding: Joden in Zeeland \(oorlogzeeland.nl\)](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴² Joods Zeeland, 'Shalom', [Home - Joods Zeeland](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴³ Joods Monument, 'Over Henri Heertje', [Over Henri Heertje \(joodsmonument.nl\)](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴⁴ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'MIDDELBURG, 'JODS MONUMENT'', [Middelburg, 'Joods monument' - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴⁵ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Middelburg, 'Joods monument'', [Middelburg, 'Joods monument' - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 17 april 2023).
- ¹⁴⁶ Stichting stenen archief, 'Afgerond onderzoek naar begraafplaatsen in Noord-Brabant', [Noord-Brabant – Stichting Het Stenen Archief](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁴⁷ Noordbrabants Museum, 'Joods leven in Brabant', [Joods leven in Brabant \(nopapers.nl\)](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁴⁸ Brabants erfgoed, 'De Jodenvervolging in Noord-Brabant', [De Jodenvervolging in Noord-Brabant - Brabants Erfgoed](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁴⁹ Joods Cultureel Kwartier, 's-Hertogenbosch', [s-Hertogenbosch - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵⁰ Brabants erfgoed, 'De Jodenvervolging in Noord-Brabant', [De Jodenvervolging in Noord-Brabant - Brabants Erfgoed](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵¹ Brabants erfgoed, 'De Jodenvervolging in Noord-Brabant', [De Jodenvervolging in Noord-Brabant - Brabants Erfgoed](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵² Nationaal Monument Kamp Vught, 'Zomer 1942 De Bouw', [Bouw van het kamp - Nationaal Monument Kamp Vught \(nmkampvught.nl\)](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵³ Nationaal Monument Kamp Vught, 'Zomer 1942 De Bouw', [Bouw van het kamp - Nationaal Monument Kamp Vught \(nmkampvught.nl\)](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵⁴ Rens, van, M., Rens, van, H., *Limburg is Judenfrei - Jodendeportaties uit Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, een drama in drie bedrijven* (z.p. z.j.).
- ¹⁵⁵ Brabants erfgoed, 'De Jodenvervolging in Noord-Brabant', [De Jodenvervolging in Noord-Brabant - Brabants Erfgoed](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵⁶ Nationaal Monument Kamp Vught, 'Zomer 1943 Tussenstation', [Tussenstation - Nationaal Monument Kamp Vught \(nmkampvught.nl\)](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).

-
- ¹⁵⁷ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'VUGHT, KINDERGEDENKTEKEN', [Vught, Kindergedenkteken - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵⁸ Brabants erfgoed, 'De Jodenvervolging in Noord-Brabant', [De Jodenvervolging in Noord-Brabant - Brabants Erfgoed](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁵⁹ Brabants Dagblad, 'Ooggetuige kindertransporten Vught terug in z'n grootste nachtmerrie', [Ooggetuige kindertransporten Vught terug in z'n grootste nachtmerrie | Den Bosch, Vught | bd.nl](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁶⁰ Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'VUGHT, 'JODSE PLAQUETTE'', [Vught, 'Joodse plaquette' - Nationaal Comité 4 en 5 mei : Nationaal Comité 4 en 5 mei](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁶¹ Westerborkportretten, 'Clara Rozetta den Hartog', [Clara Rozetta den Hartog - Westerbork Portretten](#) (geraadpleegd op 18 april 2023).
- ¹⁶² Joods Cultureel Kwartier, 'Maastricht', [Maastricht - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁶³ Joods.nl, 'Lezing 750 jaar Joods leven in Roermond en Midden-Limburg', [Lezing 750 jaar Joods leven in Roermond en Midden-Limburg | Joods.nl Nieuws](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁶⁴ Joods Cultureel Kwartier, 'Maastricht', [Maastricht - Joods Cultureel Kwartier \(jck.nl\)](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁶⁵ Holocaust Informatie Centrum Limburg, 'Samenvatting boek 'Vervolgd in Limburg'', [Samenvatting boek 'Vervolgd in Limburg' – Holocaust Informatie Centrum Limburg \(holocaustlimburg.nl\)](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁶⁶ Holocaust Informatie Centrum Limburg, 'Samenvatting boek 'Vervolgd in Limburg'', [Samenvatting boek 'Vervolgd in Limburg' – Holocaust Informatie Centrum Limburg \(holocaustlimburg.nl\)](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁶⁷ Rens, van, M., Rens, van, H., *Limburg is Judenfrei - Jodendeportaties uit Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, een drama in drie bedrijven* (z.p. z.j.).
- ¹⁶⁸ De Gelderlander, 'Gennep krijgt 22 struikelstenen voor vermoorde Joodse inwoners', [Gennep krijgt 22 struikelstenen voor vermoorde Joodse inwoners | Maasland | gelderlander.nl](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁶⁹ YouTube, 'Vertrek van de Joodse families uit Gennep', [Vertrek van de Joodse families uit Gennep - YouTube](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁷⁰ Stichting Sobibor, 'Benedik – Jacob en Johanna', [Benedik - Jacob en Johanna - Stichting Sobibor](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).
- ¹⁷¹ YouTube, 'Vertrek van de Joodse families uit Gennep', [Vertrek van de Joodse families uit Gennep - YouTube](#) (geraadpleegd op 20 april 2023).